MITROVITS MIKLÓS

Szovjetizáció, szétfejlődés, Brezsnyev-doktrína

Hozzászólásomban csupán három témát szeretnék érinteni és egy kicsit más megvilágításba helyezni. Az egyik a szovjetizáció kérdése, a másik a szocialista országok közötti különbségek és a köztük lévő érdekütközések, s végül pedig néhány szót tennék hozzá a Brezsnyev-doktrína értelmezéséhez.

A szovjetizáció kérdése

Kelet-Közép-Európa szovjetizálásáról sokat írtak már. Lényegében azóta, hogy 1990-ben megnyíltak a levéltárak, az egyik legvitatottabb téma a szovjetizáció. Mikor kezdődött? Létezett-e nagy terv Sztálin asztalán? Vagy csupán a külső és a belső faktorok együtthatása következtében került sor a kelet-közép-európai régió szovjetizálására? Sokféle válasz született. Magam nagyjából egyetértek ebben a kérdésben Mark Kramer téziseivel, amelyet számos tanulmányában kifejtett.[1] Nem is szeretnék most ezekre a kérdésekre újabb válaszokat adni. Jobban érdekel az a kérdés, hogy valóban sikerült-e a szovjetizálás, vagyis sikerült-e megvalósítani a sztálini államszocializmust a kelet-közép-európai régió országaiban? Milyen eredménnyel járt a szovjetizációs folyamat? Tényleg homogénné változott-e a régió?

---

1 Lásd Kramer, Mark: Sztálin, a szovjet politika és a kommunista blokk létrehozása Kelet-Európában (1941–1949). In: *Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948).* Szerk. Mitrovits Miklós. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 33–73.

Miért fontos ez a kérdés? Szerintem azért, hogy megértsük az ún. szocialista táboron vagy szovjet blokkon belüli feszültségek, illetve viták eredetét, és ne vonjunk le rossz következtetéseket, ne tegyünk hibás előfeltevéseken alapuló általánosításokat.

Mi az alapvető probléma? Véleményem szerint az, hogy önmagában a szovjet intézményrendszer adaptációját azonosítjuk a szovjetizációval. Az a probléma, ha azt gondoljuk, hogy a szovjet intézményrendszer léte egyben szovjetizált politikát, gazdaságot és társadalmat is jelentett. Miért? Azért, mert ha kizárólag a szovjet intézményrendszer adaptációját tekintjük a szovjetizált állam fő meghatározó tényezőjének, akkor nem fogunk látni egy csomó részletet, nem értjük, miért alakult ki egy sor válság a régióban.

Definícióm szerint nem önmagában attól szovjetizált egy állam, hogy a belügyminisztérium, az állambiztonság és a rendőrség a kommunista párt kezében van, és nem is attól, hogy visszaél a kapott hatalmával járó, rendelkezésre álló eszközökkel. Még attól sem szovjetizált egy állam, ha a helyi kommunista párt szoros együttműködésben, alárendelve teljesíti az SZKP-tól, illetve a szovjet állambiztonságtól kapott utasításokat, és nem is attól, hogy a politikai ellenfeleikkel szemben minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználnak. Nem a választási csalások gyakorlata és a kommunista pártok támogatottságuknál nagyobb arányú részvétele a kormányban teszi szovjetizálttá az államot.

Véleményem szerint egy állam akkor szovjetizált, akkor szovjet típusú (és itt most a Sztálin által létrehozott szovjet típusról beszélek), amikor két fontos tényező egyidejűleg megvalósul: 1. A kommunista párt monopolhatalma. Ettől diktatúra. 2. A marxizmus–leninizmuson alapuló sztálini politika és centralizált parancsuralmi gazdaságirányítási rendszer átültetése a gyakorlatba, amelyben mind a magántulajdon, mind a piaci viszonyok hiányoznak. Ettől kommunista.

Tehát egyfelől akkor szovjetizált egy állam, ha abban *a helyi kommunista párt a politika, a gazdaság és a társadalom teljes spektruma felett monopolhatalommal bír.* Amikor már nem a kormány (mindegy, hogy koalíciós vagy sem), hanem a kommunista párt vezető testületei döntenek mindenről és *a döntéseket végre is tudják hajtani.* Ez utóbbi nagyon fontos kitétel. Amikor a kommunista pártot semmi

nem korlátozza döntései meghozatalában és azok végrehajtásában. Amikor nincs már riválís politikai vagy társadalmi erő az országban (azaz nincs másik politikát és ideológiát hirdető párt és nincsenek autonóm egyházak).

Másfelől, amikor *a mezőgazdaság kollektivizálását sikerrel végre tudták hajtani* annak érdekében, hogy a nagyipari munkásság felduzzasztásához szükséges élelmet szabályozott és ellenőrzött módon meg tudják termelni és el tudják osztani. Amikor *szigorúan központosított termelési mechanizmusok és elosztási rendszerek kizárólag a kommunista pártállamtól függenek és kiszolgálják a proletárdiktatúrát*. Amikor a nevelésből és oktatásból minden más ideológiát kizártak, a korábbi hagyományokat kiiktatták a társadalom életéből, vagy marxista–leninista szellemben átalakították.

Egyébként Békés Csaba is ad egy definíciót, ami a szovjetizációt egy folyamatként szemlélteti. Azt mondja, hogy a szovjetizáció során a cél egy „olyan *hatalmi monopólium megszerzése*, amely akár nominális értelemben vett kisebbségi pozícióból is lehetőséget teremt *a szovjetrendszer fokozatos,* »békés« úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli *bevezetésére*". Ugyanakkor ebben a meghatározásban nem konkretizálja a szovjetrendszert, hogy az mit is jelent, milyen rendszert is szeretnének a kommunisták megvalósítani. Ahogy az egyes országok kategorizálásánál – sok más történészhez hasonlóan – nem a végeredményt veszik figyelembe, hogy sikerült-e a kitűzött célt megvalósítani, hanem a kiindulópont alapján tesznek különbségeket, azt vizsgálja, hogy melyik országban mikor kezdődött a szovjetizáció és hogyan, milyen úton ment végbe.

A kérdést nem szeretném negligálni,[2] de magam sokkal fontosabbnak tartom a későbbi évtizedek megértése szempontjából, hogy lássuk világosan, melyik országban milyen sajátosságokkal, hiányokkal jött létre a szovjetrendszer. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy Lengyelországban már 1944-től kezdték a szovjetizálást, Magyarországon és Csehországban pedig egy kis „demokratikus közjáték" engedélyezése után.

---

2 Lásd Mitrovits Miklós: A népi demokráciától a proletárdiktatúráig: A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata In: *Sztálin árnyékában*, i. m. 9–31.

Különbségek

Miért fontosabb az eredmény alapján kategorizálni? Azért, mert amikor összehasonlítjuk a létrejött ún. szovjet típusú rendszereket, amikor a legújabb kutatási irányoknak megfelelően transznacionális jelenségeket igyekszünk feltárni és azok helyi recepcióit próbáljuk bemutatni és összevetni, akkor rájövünk, hogy nem az számít, hogy milyen úton szovjetizálták őket, hanem az, hogy milyen is az a szovjetrendszer egy adott országban. És mire jövünk rá? Arra, hogy ezek a rendszerek nagyon különböznek egymástól. Ezek az országok, társadalmak hiába néznek ki kívülről hasonlónak, nagyon nem azok.[3] Ezért nehéz az összehasonlítás és az általánosítás. Három példával szeretném illusztrálni a problémát:

1. Lengyelországban sosem kollektivizálták a mezőgazdaságot. A termőföldek 80–85%-a végig magántulajdonban maradt. Az élelmiszertermelés és elosztás sosem volt a párt monopóliuma, sőt! Hogyan vessük ezt össze a magyar vagy a csehszlovák sikeres kollektivizálással? Lengyelországban a kommunista pártnak sosem volt az élet minden területére kiterjedő monopóliuma.[4] Ezért a rendszer permanens válságban volt egészen a rendszerváltásig. Ugyanitt említhetném a katolikus egyház szerepét a társadalmi tudat formálásában, a politikai magatartás alakításában.

2. Magyarországon a kádárizmus sajátossága az ún. „szövetségi politika" volt, azzal a céllal, hogy a hatalom minden társadalmi réteggel elfogadtassa a rendszert, de legalább kompromittálja a potenciális ellenzéket. Ezt sikerrel tette a hetvenes évek végéig. Ez tette a szocialista

---

3 Az ilyen intézményrendszer-alapú általánosításra a legismertebb példa Kornai János: *A szocialista rendszer* (Kalligram, 2012.) című műve.

4 Lásd erről Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 335–347., illetve uő: Csehszlovákia: egy „sikeres" kollektivizálás története. Uo. 357–366.

rendszert stabillá. A stabilizáció és a kiszámíthatóság a sikeres kollektivizáción alapult, ami egyúttal lehetővé tette a reformokat is. Más országban nem látunk hasonlót.[5]

3. Csehszlovákiában a kommunista párt választásokat nyert szovjet segítség nélkül, a társadalomban nem volt szovjetellenesség. Később pedig éppen ebben az országban kérdőjelezték meg leginkább a sztálinista intézményi struktúrákat. 1968-ban néhány hónap alatt a párt saját maga számolta fel monopolhatalmát, és még a legerősebb szovjet nyomásra sem volt hajlandó a párt vezetése a folyamatokat visszafordítani.[6] A prágai tavasz hatását a „normalizációnak" nevezett rendszer sem tudta legyőzni. Nem térhettek vissza sem 1968 elé, de nem is tudták meghaladni azt. A rendszer eróziójához domináns módon hozzájárult, sőt hatással volt a lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak megszületésére is.

Számos olyan kérdés, amelyek fel sem merülhettek volna egy szigorúan vett szovjetizált országban, régióban. 1981-ben az egyik szovjet vezető joggal tette fel a kérdést a lengyelországi válság kellős közepén: „Hogyan lehetséges ez egy olyan országban, amelyben 36 éve építik a szocializmust?"[7]

Emancipáció és érdekkonfliktusok

Békés Csaba tanulmánya és könyve[8] egyik legfontosabb megállapításának éppen azt tartom, hogy kimutatta a szocialista tábor államainak 1953 utáni emancipálódási folyamatát. Az enyhülés, a „békés egymás

---

5 A szövetségi politikáról lásd Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika", 1956–1963.* Budapest, Jaffa, 2013.

6 Lásd erről Berkes Tamás: A cseh hatvannyolc saját kontextusa. *2000*, 20. évf. (2008) 7–8. sz. 52–65.

7 Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981.* Budapest, Napvilág, 2014.

8 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991.* Budapest, Osiris, 2019.

mellett élés" és az emancipáció egymást erősítő folyamatok 1953 után. E rendkívül fontos tézisből számos fontos következtetést vonhatunk le, és még több új kutatásnak nyit teret.

A kommunista és munkáspártok vezetőinek 1957-es moszkvai találkozóján engedélyezett „nemzeti sajátosságok" alkalmazása (amelyek egyébként a sztálinizmus korszakában is léteztek) a szocializmus építésében teret engedett a különféle reformoknak, és elfogadottá váltak egyes sajátosságok (például a magántulajdonon alapuló lengyel mezőgazdaság és a lengyel katolikus egyház széles körű autonómiájának léte). Így végső soron elismerést nyert a tömb belső heterogenitása.

Békés Csaba is megállapítja, hogy a szocialista országok közötti kapcsolatrendszert kevéssé kutatták eddig a történészek, ez még sok érdekességet tartogathat számunkra. Ebben kétségtelenül igaza van, bár meg kell jegyeznem, hogy a kétoldalú kapcsolatok további mélyebb kutatása árnyalni vagy egyenesen cáfolni fogja az eddigi, sokszor általánosításokon alapuló – vagy csupán az angol nyelvű szakirodalomra alapozott – összehasonlításokat. Ugyanis minden eddigi ilyen jellegű kutatásból az derül ki, hogy ezek a blokkon belüli kétoldalú kapcsolatok nem voltak olyan felhőtlenek, sőt – hipotézisként megkockáztatom – sokkal több konfliktus, érdekütközés volt a szocialista országok táborán belül az egyes országok között, mint a kelet-közép-európai szocialista és a nyugat-európai kapitalista országok között. E kutatások még valóban gyerekcipőben járnak, így természetesen további levéltári alapkutatásokat igényelnek. Főképpen azért is nehéz e munka, mert a történésznek ismernie kell több kelet-közép-európai nyelvet is. A blokk belső mozgásainak ismeretei nélkül azonban nagyon kockázatos általánosításokat tenni.

Magyar nyelven mindenképpen említést érdemel Bencsik Péter *Hidegháborúk a kelet-közép-európai államszocialista államok között* című tanulmánya, amely akár egy monográfia vázlata is lehet a jövőben. Bencsik három fő belső konfliktusforrást mutat be: 1. Nacionalizmus, területi viták, kisebbségek, 2. Ideológiai konfliktusok, 3. A közös politikán és intézményeken (VSZ, KGST) belüli feszültségek.[9] Ezek-

9 Bencsik Péter: Hidegháborúk a kelet-közép-európai államszocialista államok között. *Múltunk*, 62. évf. (2017) 3. sz. 152–189.

hez hozzávehetünk még egy konfliktusforrást: a válságos időszakokban (1956, 1968, 1980–1981), illetve az azokat követő időszakban az egymás belügyeibe való beavatkozásokat, illetve a válságokra adott eltérő reakciókat. Ilyen kiemelten konfliktusos volt más-más okokból 1956 őszén a magyar–csehszlovák, majd 1956 novemberétől 1958 májusáig a magyar–lengyel, 1968-ban a csehszlovák–lengyel és a csehszlovák–keletnémet, 1980–1981-ben a lengyel–csehszlovák és a lengyel–keletnémet, végül pedig 1988–1989-ben a magyar–csehszlovák kapcsolat.

Ha az eltérő álláspontokat, a kihívásokra és válaszokra adott eltérő válaszokat, s az ezekből is adódó belső konfliktusokat megvizsgáljuk, akkor megkockáztatható az a megállapítás, hogy a blokk belső szétfejlődése az egyik okozója a szocialista tábor történelmi vereségének. (Bencsik ennél óvatosabb állásponton van az említett írásában.)

A Brezsnyev-doktrína

A Brezsnyev-doktrína evolúciója és végül megszűnése – véleményem szerint – szorosan összefügg a szocialista tábor országai között meglévő különbségek és sajátosságok létével (lásd az első pontot), a tábor országainak emancipálódásával és a tábor belső szétfejlődésével (lásd a második pontot) és végül a nagy belső válságok kezeléséből levont tanulságok elemzésével, valamint az enyhüléssel.

Itt igazából csak egy momentumra hívnám fel a figyelmet. Békés Csaba megkülönbözteti a „Mikojan-doktrínát"[10] a Brezsnyev-doktrínától. Az előbbi szerint a kelet-európai válságokat belső, helyi erőkkel kell megoldani, a Brezsnyev-doktrína szerint pedig külső katonai erővel. Véleményem szerint ez sem ilyen egyszerű. 1956-ban is az első szovjet katonai intervenció után érvelt Mikojan azzal, hogy helyi erőkkel, akkor nevezetesen Nagy Imréékkel kell megoldani a válságot. Akkor azonban már késő volt, hiszen a folyamatok túlléptek Nagy Imre kormányán. 1968-ban – az SZKP irataiból tudjuk, hogy Jurij Andropov és Mihail Szuszlov, akik 1956-ban is kulcsszerepet ját-

[10] Itt most tekintsünk el attól a ténytől, hogy ez egy utólag konstruált fogalom.

szottak a második szovjet katonai beavatkozásban – Mikojan 1956-os álláspontján voltak sokáig: vagyis hogy belső erőkkel kell megoldani a csehszlovák válságot. Mint tudjuk, nem sikerült sem a beavatkozás előtt így stabilizálni a helyzetet, sem utána a „rendteremtés". Hiába vitték el Alexander Dubčeket Moszkvába és kényszerítették egy megállapodás aláírására, a csehszlovák belső helyzet messze nem a szovjet elvárások szerint alakult. Majd 1980–1981-ben, amikor szintén Andropov és Szuszlov volt a válságkezelés felelőse, sokat emlegették 1968-at, hogy az intervenció után sem volt megfelelő helyi erő, akikre támaszkodhattak volna. Abban pedig biztosak voltak Moszkvában, hogy Lengyelországban biztosan nem találtak volna belső erőt, ha katonailag megtámadják az országot.

1956-ban a két szovjet katonai intervenció között (október 23. és november 4. között) megtalálták – Nagy Imre helyett – Kádár Jánost mint „helyi erőt", aki végül elvállalta a feladatot, és a második katonai beavatkozás után, ha számos kompromisszum árán is, de konszolidálta a szocializmust Magyarországon. 1968-ban az intervenció után erre Dubček se képes, se hajlandó nem volt, míg végül 1969 áprilisában Gustav Husákkal váltották fel. A csehszlovák szocializmus azonban már sosem tudott megújulni. 1980–1981-ben Wojciech Jaruzelski volt a kiszemelt helyi vezető, aki végül – hosszas vonakodás után – magára vállalta a feladatot, hogy szovjet katonai intervenció nélkül „megmentse" a szocializmust. Mint tudjuk, ez csak katonai hatalomátvétellel sikerült, átmenetileg.

Véleményem szerint másképpen kellene közelítenünk a Brezsnyev-doktrínához, mint eddig. Az eddigi definíciót lényegében magának Brezsnyevnek a Lengyel Egyesült Munkáspárt 1968 őszi kongresszusának beszédéből eredeztetjük. Ugyanakkor az 1968-as prágai tavasz és az 1970-es lengyelországi tengermelléki tömegbe lövetés után egyértelműen kimutatható, hogy Moszkva a kevéssé presztízsromboló és jóval költséghatékonyabb megoldások felé mozdult el. Ez nem egyszerűen a „Mikojan-doktrínának" az előtérbe kerülését jelentette, hanem annak a feltételrendszernek a megteremtését is, hogy katonai beavatkozás nélkül biztosítható legyen a szocialista rendszer a térség országaiban.

1. A szovjetek a belső válságok alkalmával mindig igyekeztek kollektív döntést hozni (leszámítva az 1956. október 23-i elhibázott katonai beavatkozást). A kollektív döntés (legalább a hozzájárulás) egyfelől kollaboránssá teszi a többi felet, másfelől pedig visszahat rájuk is. Senki nem akar a „vádlottak" padjára ülni, senki nem akar a többiek „ítélőszéke" elé állni, hiszen látta, mit történt 1956-ban Magyarországon. Nagy Imre kivégzésében mindenki bűnrészes volt, hiszen Władysław Gomułkán kívül senki nem tiltakozott, de végül ő is elfogadta annak helyességét.

2. A szovjetek célja az volt, hogy a blokk országainak vezetői tudatában legyenek annak, hogy a szovjet modell és magának a Szovjetuniónak a létezése a garancia a hatalmuk megtartására. Tehát a reformokat addig lehet folytatni, amíg az a szovjet modell kereteit nem töri át és a szovjet szuperhatalmi érdekeket nem sérti. Lényegében erről szólt a magyar reformok visszafogása is 1972-ben, amelyet Kádár – ha kelletlenül is, de – elfogadott. E politika oly sikeres volt, hogy még a Szolidaritás mozgalom megalakulása idején a lengyel ellenzéki vezetők is elutasították minden olyan követelés hangoztatását, amely az említett keretek szétverésére vonatkoztak volna.

3. A szovjetek másik célja pedig az volt, hogy a blokk országainak vezetői legyenek érdekeltek a hatalmuk megtartásában, és ehhez adjanak a kezükbe eszközöket (elsősorban a külpolitikai önállóságuk növelésére kell gondolni), ne csak bábok legyenek a sakktáblán. Szerezzenek maguknak külső legitimitást és ezzel együtt szerezzék meg a belső társadalmi támogatottságot is. A „nyugati nyitásnak" éppen ez volt az értelme a blokk országaiban. Magyarországon ez sikerült, Lengyelországban nem. De még utóbbi országban is tudták a vezetők, hogy a Szovjetunió nélkül a lengyel szocializmusnak nincs jövője, nekik pedig elemi érdekük ezt a rendszert fenntartani.

4) Végül meg kell említeni az 1975-ös Helsinki Záróokmány jelentőségét, amelynek a klasszikus „hatvannyolcas" Brezsnyev-doktrínára is jelentős hatása volt. Egyfelől a szovjet vezetők tudatosan törekedtek arra, hogy a nyugati világ elismerje Kelet-Közép-Európát sérthetetlen szovjet érdekszféraként (az amerikai Monroe-elv szovjet variánsa-

ként). A nyugati államok (főképpen az NSZK és Franciaország) pedig úgy értelmezték a megállapodást, hogy az hallgatólagosan elutasította a korlátozott szuverenitásról szóló Brezsnyev-doktrínát, hiszen tartalmazta a népek önrendelkezésének elveit és garantálta az emberi és az alapvető szabadságjogokat.[11] A Szovjetunió márpedig aláírta a záróokmányt, és jó oka volt erre, hiszen a gazdasági válság jelei már érzékelhetők voltak a hatalmas birodalomban. A nyugati hitelek felvétele és más jelentős üzletkötések nem csupán Lengyelország és Magyarország, hanem a Szovjetunió számára is egyre inkább létkérdéssé váltak.

E változásokra éppen az enyhülés és a szocialista rendszer fenntartása érdekében volt szükség. 1956-ban és 1968-ban nem kockáztatták az enyhülést a szovjetek, hiszen 1. a táboron belül megszerezték a támogatást a katonai intervencióhoz, 2. az USA is le volt foglalva (Szuez, Vietnam) katonailag. 1981-ben viszont a szovjetek – épp a kádári ellenállásnak is köszönhetően – nem tudták megszerezni a blokk támogatását (nem volt tehát kollektív döntés), viszont Jaruzelskiék tisztában voltak azzal, hogy nekik érdekük megvédeni a rendszert, ami korábban sem Nagy Imréről, sem Dubčekről nem volt elmondható. Sőt, mint említettem, azzal még a Szolidaritás is tisztában volt, hogy a Szovjetunió érdekeit sértő követeléseket nem fogalmazhatnak meg.

Mindehhez hozzájárult, hogy az USA sem volt lekötve, mint korábban. Éppen ellenkezőleg. A Szovjetunió hadserege 1979 végén bevonult Afganisztánba, amely jelentősen izolálta Moszkvát a világpolitika színpadán. Így Lengyelország megtámadása egyfelől a korábbi *pszeudoválságok*kal ellentétben könnyen valódi hidegháborús válsággá válhatott volna, másfelől olyan nemzetközi elszigetelődéssel járt volna a szocialista tábor országaira, amely éppenséggel a szocializmus összeomlásával fenyegetett. Mindezzel tisztában voltak Moszkvában.[12]

---

11 Lásd erről: Mitchell, Judson R.: *Ideology of a superpower. Contemporary soviet doctrine on international relations.* Stanford, Hoover Institution Press, 1982. 32–34, 105., illetve Kemp-Welch, Anthony: Poland and the Brezhnev Doctrine (1968–1989). *Wolnosc i Solidarnosc*, 2017. nr 10. 155–223.

12 Az 1980–1981-es lengyel válságra adott szovjet reakciót részletesen bemutattam idézett könyvemben, lásd Mitrovits M.: *A remény hónapjai…*, i. m. 2010.

Álláspontom szerint tehát a Brezsnyev-doktrína a nyolcvanas években már nem azt jelentette, amit 1968-ban, tartalma kibővült és számos korlátozó erő is született. A lengyel válság „megoldása", vagyis az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot a történelmi bizonyság arra, hogy a doktrína jelentős változáson esett át, s még a legsúlyosabb helyzetben sem kell a szovjet haderő vagy a Varsói Szerződés hadseregeinek intervenciójához folyamodni. A dokumentumok alapján azt gondolom, hogy 1988–1989-ben már biztosan nem „lebegtethették" az 1968-as értelemben vette Brezsnyev-doktrínát a kelet-közép-európai vezetők felett. (Megjegyzem, hogy 1968 után a legjelentősebb lengyel ellenzékiek, mint Leszek Kołakowski, Adam Michnik, Jacek Kuroń több írásukban kifejtették, hogy nem kell tartani a szovjet katonai intervenciótól. Egyértelműen kiderül, hogy érzékelték a szovjet politikában beállt változásokat. Magyarországon hasonló állásponton volt a nyolcvanas években Kis János is.) Inkább abban voltak érdekeltek a szovjet vezetők, hogy ne kerüljenek olyan kommunista vezetők hatalomba, akik a szocializmus lebontásában és a Szovjetunió nemzetközi pozícióinak gyengítésében érdekeltek. Ha a Varsói Szerződést „papírvárnak"[13] lehet nevezni, akkor 1988–1989-ben a Bezsnyev-doktrína létezését sem lehet 1968-as értelemben komolyan feltételezni.

13 *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991.* Eds. Mastny, Vojtech – Byrne, Malcolm. Budapest – New York, Central European University Press, 2005.

OKTATÁS-
ÉS TUDOMÁNY(POLITIKA)

PRITZ PÁL

Tudomány/politika a szovjet korszakban

Arról, hogy mikor is kezdődött el hazánk szovjet korszaka, minden bizonnyal még jó ideig dúlhatnak nem indokolatlan viták. Ám demokratikus értéktételezésű emberek között nincs polémia 1945 korszakváltó jelentőségéről. Abban az esetben pedig, ha nem vonszoljuk tovább magunkkal történetpolitikai gondolkodásunk egyik kiváltképpen terhes koloncát, mely szerint jó vagy rossz sorsunkat nem a nemzetközi erőtér, hanem döntően belpolitikai erők formálták/deformálták, akkor kristálytiszta, hogy az 1943. novemberi teheráni csúcstalálkozó határozmányaiból, valamint a Hitler oldalán háborút vesztett országnak a Szovjetunió által történt elfoglalásából Moszkva hegemóniája alá kerülésünk ténye következett. Így az amerikai–angol behatolásnak nem volt esélye. Az itthoni szokásos csodavárásokból, abból, hogy sokan ismét illúziókban ringatták magukat, sok ficam keletkezett ugyan, ám az alapokon mindez mit sem változtatott. Amíg Washington nem tette világossá, hogy a mérhetetlen veszteségek által megnyomorított Szovjetunió egy centet sem kap a hangzatosan Európai Újjáépítési Programnak elkeresztelt, Marshall-tervként elhíresült alapból, addig Joszif Visszarionovics kommunista diktatúra kierőszakolásával nem akarta a bajait tetézni.

Megelégedett azzal, hogy a formálisan polgári demokratikus erőtérben exponensei mind nagyobb hatalmi pozíciókhoz jussanak. A honi belpolitikai küzdelem pedig úgy zajlott, hogy miközben Rákosi Mátyás – a korunkban unos-untig emlegetett – taktikájával derekasan szalámizta ellenfeleit, félszemmel, rettegve mindig a moszkvai széljárást figyelte. A magyar nép tehát úgy került néhány esztendőre egy terrorrendszer fogságába, hogy mindeközben nagy vezére bármikor lecserélhető, tehát szánalmasan kiszolgáltatott figura volt a *birodalom* sakktábláján.

Az ország szörnyű áron bekövetkezett, a Nyugathoz való felzárkózáshoz messze nem elegendő 1945 utáni korszerűsödésének egyik alapkövetelményét az iskolák 1948. május második felében bekövetkezett államosítása jelentette. A heves küzdelmet az állam oldaláról – természetesen messze nem egyedül – az a volt piarista diák, Ortutay Gyula irányította, aki korábban a katolicizmust jó hosszú ideig az élet legmagasabb létformájának tartotta. Az egyházat első helyen a modern kor követelményéből vajmi keveset megértő, magát az ország első zászlósurának tartó Mindszenty József képviselte. Konok ellenállását az adott helyzetben lényegében eszköztelen, hiszen itteni nunciusától megfosztott Apostoli Szentszék is rossz szemmel nézte. Tudjuk, a derék Angelo Rottát a magyar kormány, Moszkva akarata szerint, stílszerűen már 1945. április 4-én kiutasította. A hatalmas áron keresztülvitt államosítás – mutatis mutandis – azt pótolta, amit báró Eötvös József a 19. század hetvenes éveiben minden erejével sem tudott megcselekedni. Homokra épül azok hite, akik a főpap terebélyes nimbuszában, Ortutay Gyula differenciálatlan leminősítésében történelmi maradandóságot látnak.

*

A nyelvünk és kultúránk ápolására 1825-ben – nemzetközi összehasonlításban ritka kivételként – magánerők alkotta Magyar Tudományos Akadémia 1948 után alaposan átalakult. Tagságát gyökeresen megrostálták, majd intézményét – a Tudományos Tanáccsal történő rövid életű kísérletezés után – szovjet típusúvá formálták. Az új szellemi *frontok* adták az előzményt. Nyomatékkal ejtjük a szót, mert a történeti köztudatba csak az első vésődött, amely Gömbös Gyula nevéhez fűződik, amelyet 1935 májusában Zilahy Lajos koreografált, nyolc népi író sározódott – mondják nem kevesen – hozzá, s lényegében már az első találkozó után szertefoszlott. Kerek évtizeddel későbbi a második Rákosi Mátyás nevéhez kötődik, fő szervezője Révai József. A résztvevők köre ugyancsak sokszínű. A névsor a mindkettőben szerepet vállalt Illyés Gyulától Kodály Zoltánig, Szekfű Gyuláig, Kosáry Domokosig ívelt.

E kezdeményezésből is a hatalom akart profitálni, a szellem emberei most is az ország előrelépését előmozdítandó hallgattak a hívó szóra. E frontot a diktatúra kiépülése emésztette el, de az együttműködés

az átalakított MTA működésében tovább élt.[1] A nagy múltú nemzeti intézményben sokáig harsogott a *gumanyizm*, ám idővel elcsendesült, az 1989-es, azóta 2010-ben megfejelt rendszerváltás előestéjére már emléke is alig maradt. Ellenben a szovjetizáltság két eleme egészen 2018-ig velünk élt, él.

Ezzel azt is hangsúlyozzuk, hogy az akkor is megmaradt, amikor minden ideológiai komponense kilúgozódott.[2]

Tehát a szovjetizáltság egyik eleme az volt, hogy az idők során főhivatású intézetekből és egyetemi tanszékek mellé telepített kutatócsoportok együtteséből olyan erős hálózat alakult, amely a hazai kutatói kapacitás leglényegesebb részét adta. A másik elem a kormányzat nyújtotta állami támogatás. Mivel az MTA vagyona 1945 után elenyészett, azóta az állami költségvetés köldökzsinórján él. A szocialista korszakban az állampárt célkitűzéseivel való maradéktalan azonosulás volt az ár, az 1989 utáni többpártrendszeres új világ cserébe pedig semlegességet követel/ne.

A szovjet mintára átformált MTA az ország korszerűsítésének egyik leglényegesebb szellemi erejét alkotta. Gondoljunk a fővárosban működő – valójában több fizikai kutatóintézetet egybefogó – 1950-ben létesített Központi Fizikai Kutató Intézetre, vagy az 1954-ben alapított debreceni ATOMKI-ra. Az 1973-ban létrehozott Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézet döntő szerepet vitt a számítástechnikai kultúra meghonosodásában, nagy szerepet játszott a gépi fordításokban is.

Az 1971-ben létrejött Szegedi Biológiai Központ nem csupán azt mutatta, hogy az MTA a természettudományokban is érti az idők szavát. Ekkorra szerte a világban a fizika zászlóhajókorszaka – hatalmas eredményei nyomán – lezárult. Szerepét az élenjáró országokban az élettudományok vették át. E hazai tudománypolitikai döntés is jelentősen oldotta szellemi életünk egyik rákfenéjét, az egyébként még a messzi jövőben is vélhetőleg megmaradó egészségtelenül erős főváros-központúságot.

[1] Vagyis a szocialista humanizmus messze különb a polgárinál. Ami – finoman szólva – nem minden esetre volt igaz.

[2] Mivel ezen állításom egyesekben erős meghökkenést keltett, ezért szükségesnek tartom ismét aláhúzni: a szovjet típusú rendszereknek is volt ideológiasemleges hozadéka a korszerűsítés terén.

Az induláshoz visszahajolva idézzük meg a vas és acél országát. 1951-ben Veszprém úgy lett ismét egyetemi város, hogy 1949-ben törvényt hoztak a BME Nehézvegyipari Karának a városba telepítéséről. Ezzel egy szuszra az észak-magyarországi régió Miskolcon gyarapodott egyetemmel. Az itteni innovációban ott volt az 1735-ben Selmecbányán létesített bányászati-kohászati akadémia szelleme, de még inkább az erőltetett korszellem. Hiszen 1949-ben Nehézipari Műszaki Egyetem született.

*

1956 decemberében az MTA elnöksége határozatban állt ki az eltiport népfelkelés és szabadságharc velejének megőrzése, vagyis a kapitalista restauráció elutasítása, a szocializmus megújulása mellett. A kutatóhálózat tovább bővült és színesedett. Sok eredménye azért is válhatott maradandóvá, mert kutatóinak jelentős része az euroatlanti külvilágba is mind jobban beágyazódott. Messze nem csupán a természettudományok vonatkozásában. A világra nyitottság – természetesen lényegében 1963 után – a társadalomtudományi intézeteket is mindinkább jellemezte. A marxizmus nézőpontjából következően a korabeli szemlélet a *bölcsészt is* társadalomkutatónak tartotta. E nézőpont hozott ugyan bizonyos egyoldalúságot is, de alapvetően hasznosnak bizonyult. Tudománypolitikai elvárás volt, hogy a humaniórák művelője szintén össztársadalmi nézőpontból vizsgálja tudománya tárgyát. Az inter- és multidiszciplináris nézőpont követelményét számos fórumon, publikációkban sulykolták. Kétségtelen, hogy nem mindig meggyőző sikerrel, ám e normatíva mégis járt számottevő eredményekkel. A vulgármarxizmus legvadabb éveiben, a megkövetelt igazodás jegyében a szociológia és a pszichológia burzsoá áltudománynak mondatott. Döntően azért, mert ezen szakmák művelői a priori hozták azokat az ismereteket és felismeréseket, amelyek az ideológia alkotta bálványt rombolták. Az idővel 16 intézetből álló társadalomtudományi hálózatban 1963-ban kezdte meg munkáját a Szociológiai Kutató Csoport, 1968-tól már intézet néven működött. Az 1929-től jó hazai gyökérzetű gyermeklélektan nem tűnt veszedelmesnek, ilyen akadémiai kutatóhely már 1953-tól létezett. 1965-ben megszülethetett a Pszichológai Intézet, spektrumát hamarosan a társadalom-lélektan is izmosította.

Évtizednél is hosszabb előkészületek után, 1968. január 1-jén indult hányatott útjára az új gazdasági mechanizmus. Korszakváltást ígért a piacgazdálkodás részleges bevezetésével. Történt bár nagy vonakodással, mégis nagyon rossz ómen volt a gazdasági mechanizmus átalakulására a prágai tavasz eltiprásában való magyar részvétel. A szellemi életben ellenben 1969 nyarán komoly előrelépést hozott – kétarcúságával együtt is – az MSZMP Központi Bizottsága *Tudománypolitikai irányelvei* elnevezésű dokumentum, s a nyomában megvalósított intézkedések sora.

Komoly érték volt a kutatás szabadságának elismerése, ám a közlés felelősségének hangsúlyozásával az addig is virulens öncenzúra mit sem csenevészesedett. Hiszen társadalmi gyökérzet is kellett ahhoz, hogy amikor az ötvenes évek elején a *Magyar Értelmező Szótár* készült, akkor adódjon olyan aggodalmaskodó, aki fennakadt a *bolsevik* és *bolond* szó és származékai tőszomszédságán.

Az Akadémia berkeiben a pályázati rendszer bevezetésével az intézetigazgatói stallum bénító ereje sokat gyengült, a testületi vonaltól történt elválasztás is ebbe az irányba hatott. Megszűnt az a kimondottan feudális rendszer, amelyben egy igazgató – abban az esetben, ha egyben az illetékes tudományos osztályt is vezette – lényegében saját magának számolt be, ártatlan kritikai körítésben munkatársai és maga vállát lapogatta. Addig szinte megkerülhetetlen hatalmat birtokoltak az MTA azon tagjai, akik egyszerre voltak intézeti igazgatók, s egyben osztályelnökök. Itt említjük meg azt a komikumot, hogy a köznyelv napjainkban is akadémikusnak, vagyis főiskolát végzett személynek mondja e magas hely levelező és rendes tagjait. A testületi és igazgatási ág elvileg teljesen egészséges szétválasztása a valóságban – ugyancsak a társadalmi gyökérzet okán – nem eredményezett elementáris fordulatot.

Mivel az MTA lendületes szovjetizálása sem hozta magával a műszaki tudományok területén számottevő kutatóhálózat kiépítését, ezért a népgazdasági jelentőségű, műszaki fejlesztési és a műszaki fejlesztéshez közvetlenül kapcsolódó kutatási kérdések összehangolására a második Kádár-kormány 1961 szeptemberében rögvest Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnevezéssel újabb országos hatáskörű tudományirányító szerv létrehozásáról döntött. Az egyes hatalmi központok közötti, mély társadalmi beágyazottságú rivalizálást az ál-

lampárti rendszer sem volt képes természetesen felszámolni. Ezért az egész korszakban rendre kudarcba fulladtak a valóban hatékony, egységes tudománypolitikai intézményrendszer, vagyis egy tudomány- és kutatáspolitikai minisztérium létrehozására irányuló erőfeszítések. A tudománypolitikai irányelvek szellemében ugyan az MTA központi apparátusát 1970 tavaszától MTA Központi Hivatalává szervezték, ám ezen, évekig a főtitkár vezette apparátus – bár az idő múlásával tett némi tekintélyre szert az egyes tárcák között – még azt sem tudta megakadályozni, hogy a főtitkárral szemben visszaszorított elnök ne hozzon létre párhuzamos miniapparátust az MTA országos testületi feladatai intézésére. Az ambiciózus tervből alig lett valóság. Az egyetemeken és közgyűjteményekben folyó, helyenként inkább csak csordogáló kutatások tényleges befolyásolásának születhettek egyes eredményei, ám az egész az addigiak szerint ment tovább.

Azért sem lehetett ez másként, mert az univerzitások és az MTA között – a számtalan személyi összefonódások dacára – a politika által szított, jól kihasznált, strukturálisan aláaknázott, ellenséges viszony dívott. A szocialista hatalom már létrejötte pillanatában megfosztotta az egyetemeket autonómiájuktól, azok még a tudományos fokozat adományozására sem voltak jogosultak. Az 1950-ben létre hívott Tudományos Minősítő Bizottság a Minisztertanácshoz tartozott. Ám azt a tényt, hogy az állampárt a minősítés feletti szakmai felügyelettel az MTA-t bízta meg, a szomszédvárként működő egyetemek különféle rendű-rangú emberei úgy csűrték-csavarták, mintha a minősítés az MTA joga lett volna. Miközben az egyes szakbizottságokban értelemszerűen az egyetemi emberek voltak számbeli túlsúlyban. A tragikomikus történeteknek se szeri, se száma. Volt olyan – nota bene rendes tagsággal rendelkező – rektor, aki elnökségi ülésen öblös hangon támadta a kutatóhálózatot, majd hazafelé menet benézett a Támogatott Kutatóhelyek irodájába, hátha sikerül az általa vezetett akadémiai kutatócsoport számára valamiféle kiegészítő támogatást még kieszközölnie.

A számtalan reform egyike az ötvenes évektől már ismét létező, tudományos súlyában ellenben szinte zéró kisdoktori helyére 1984-ben a doktor univ. címet vezetett be. Korlátozott megfelelés teremtődött a kandidátusi fokozattal. Ha a jelölt summa cum laude minősítéssel doktorált, akkor megigényelhette a szerény havi illet-

ménnyel honorált kandidátusi fokozatot. Ha egy akadémiai tisztviselő szorgalmazni merészelte, hogy akadémiai intézetben dolgozó tudományos munkatárs a kandidátusi fokozat előtt egyetemi doktori értekezést készítsen, akkor fejmosást kaphatott. Hiszen a szomszédvárat merészelte erősíteni. Az egyetemi és az akadémiai illetmények összehangolására csak a kilencvenes évek derekán került sor. Az összehangolatlanság ismét jó eszköz volt a politika számára, hogy a két szféra erői véletlenül se foghassanak össze ellene. Az akadémiai intézetekben az a felfogás dívott, hogy a gyengén teljesítő kutatóknak az egyetemi oktatói állásban való elhelyezkedését ajánlották, helyenként egyengették. Közben az egyetemi oktatásban gyengén teljesítőnek akadémiai intézeti munkatársi állást ajánlottak, szorgalmaztak. Hiszen – egyébként nem minden alap nélkül – míg a sokszor nem kevés terhet hordó oktatótól a tudományos munkában megszülető eredményt is elvárták, addig – így szólt a nóta – a tudományos kutatónak arany élet jutott. Lévén, hogy a kutatáson túl semmi dolga nem akadt. Tehát összefogás helyett a más szférákban dolgozók felszínes féligazságokat vagdaltak egymás fejéhez.

Mindennek a kiváltképpen mérges gyümölcsei a kilencvenes évtized első éveiben váltak az MTA számára vészt jóslóvá. Az új oktatáspolitika visszaadta az egyetemek autonómiáját, az MTA-nak pedig a súlyos anyagi leromlás közepette 1993-ig, az új legitimitást meghozó törvény megszületéséig nem csekély mértékben igaztalan vesszőfutásban volt része. Kétségtelenül az 1970. évi akadémiai reform az MTA életében az addig az elnöknek alárendelt főtitkárt államtitkári besorolással, a kutatóhálózat feletti komoly jogkörrel ruházta fel. Közben az MTA elnökét, s az alája tartozó testületi szervezetet az egész hazai tudományosság gazdájává tette. Ám annak felemlegetése, hogy a főtitkár – úgymond – a párt ökleként basáskodott a hálózat felett, azért nem volt igaz, mert az idővel igen széles spektrumúvá vált kutatóhálózat tematikájának túlnyomó hányada sem politikailag, sem ideológiailag nem volt, nem lehetett érzékeny. Ha voltak – persze hogy voltak – ütközések, akkor azokat nem a politika, hanem a tudományos élet belső világa generálta. Amivel nem mondjuk, hogy ne lettek volna olyan derék személyek, akik pártpolitikai súlyukat tudományos kérdések eldöntésében (is) kamatoztatták, legalábbis iparkodtak kamatoztatni.

Az MTA elnökének leginkább saját tudományos tekintélye adott súlyt. Ezért is váltott ki némi berzenkedést az 1985-ben megválasztott elnök jelölése. Az ő esetében volt leginkább érvényes az ismert latin mondás üzenete: *Roma locuta, finita causa*. E megtisztelő tisztség inkább reprezentatív, mint komoly hatalmat jelentő volta jól megmutatkozott a súlya okán többször felemlített 1969-es irányelvek jegyében ugyanazon esztendőben létrehozott Tudománypolitikai Bizottság (TPB) összetételében is. Mert abban az MTA főtitkárának, helyetteseinek komolyabb volt a szerepük, mint magának az MTA elnökének. Ha nem is kell készpénznek venni az ismert mondás valóságtartalmát – ha nem akarsz valamit megcsinálni, akkor hozzál létre egy bizottságot –, az aligha kétséges, hogy a TPB nem pótolhatta a tudományügyi minisztérium hiánya okozta űrt.[3] E grémiumnak az állampárti struktúrából következően nem lehetett nagyobb hatalma, mint az MSZMP-nek. A testületet kezdettől Aczél György elnökölte. Mivel sok szempontból Kádár János után a második ember volt, ezért KB titkári éveiben a TPB elnöki szerepkörének igen nagy volt a súlya. Ám amikor az új gazdasági mechanizmus Moszkvában is mind nagyobb bizalmatlanságot szült, s 1974 márciusában Kádár János – bizonyos értelemben kétlelkűségéből adódóan, maga által is helyeselten – múltjába hanyatlott, jelentős visszarendeződés történt. Nyers Rezsőt az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének az élére menesztette. Aczél György ugyan nem bukott Nyershez hasonlóan nagyot, de komoly súlyt vesztett. A teljes tudományos és kulturális szférát felügyelő KB titkári funkcióját ekkor a súlytalanabb miniszterelnök-helyettesi szerepkörrel kellett felcserélnie.

Aczél hosszú éveken át a kulturális és tudományos életben élvezett szinte teljhatalmát a rendszer válságtüneteinek az erősödése is lecsökkentette. Az egyik jel az volt, hogy a volt kommunistákból elkezdett szerveződni az ún. demokratikus ellenzék. A rendszer plurálissá válását követelték, súlyukat a mind több nyugati támogatás is növelte. Ezzel lényegében párhuzamosan a nemzeti kérdésben sokkal

3 Nem szeretnénk félreértetni. Egyáltalán nem gondoljuk, hogy egy ilyen minisztérium merőben jobb tudománypolitikát valósíthatott volna meg. „Csupán" azt mondjuk, hogy az MTA (az országos tudománypolitikában) kudarcos szerepénél lehetett volna jobb. Ám arra, hogy mennyivel, nincs, nem lehet hiteles válasz.

érzékenyebb népi vonal hívei pedig az állampártnak a szomszédos országokban élő magyarság mostoha sorsa iránti nagyfokú érzéketlensége miatt háborogtak. Az idők során az MTA kutatóhálózatának, a kutatásra fordított javaknak az elosztására a négy az egyhez arány vált jellemzővé. Ezzel ugyan Széchenyi István eredeti intenciója jelentősen elhalványult, ám a válságtünetek kezelése a társadalomtudományok politikai súlyát az egyötödös aránynál jóval nagyobbá formálta.

Amikor Molnár Erik 1959-ben megkezdte harcát történetírásunk – úgymond – nacionalista maradványai ellen, akkor az ő felfogása még erős párttámogatást élvezett. Ám a gyülekező viharfelhők láttán 1973-ra Aczél már azt tartotta szükségesnek, hogy az egyébként 1966-ban már elhunyt Molnár nézetei messze hangzó fórumon részesüljenek bírálatban. És bár a tudományirányításban az MTA a rá osztott országos szerepet nem is volt képes jól ellátni, az éves közgyűlései alkalmasak voltak országos figyelem felkeltésére. Az ezen esztendei ünnepi előadást a neves irodalomtörténész, Király István mondta el. Feladatát jelesen teljesítette. Részletes és mély alapossággal helytelenítette Molnár Erik – úgymond – nemzeti érzéketlenségét. Vagyis nihilizmusát, amit tapintatból, taktikai megfontolások okán nem mondott ki.

Aczél György taktikai leleményekben kifogyhatatlan politikus volt. E habitussal a problémákat sokáig lehet elodázni, ám gyógyírt ezen az úton nem lehet találni.

Köpeczi Béla hűséges katonája volt Aczél Györgynek. Erdei Ferenc korai halála után 1971-től ő lett az MTA főtitkára. A KB titkár ellenben az 1975-ös tisztújításon azt tartotta helyesnek, hogy ezentúl Köpeczi ismét helyettese legyen a főtitkárnak, s e posztot a közgyűlés a népi vonal akkori egyik erős emberére, Márta Ferencre ruházza. A megcsúfolt szűk körben embertelenséget emlegetett. Ám nem maradt el a fájdalomdíj. Nem csupán főnökévé válhatott saját főnökének – a TPB elnökhelyettesévé avanzsált –, hanem megkapta az akkor megalkotott Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnöki tisztét is. A grémium arra kapott jogkört, hogy az egész hazai társadalomtudományi kutatást hangolja össze.

Ha azzal fejezzük be áttekintésünket, hogy az új magas fórum nemes feladatának nem tudott megfelelni, akkor e megállapítással – vélhetőleg – semmi megrendítőt nem mondunk a tisztelt Olvasóknak.

Szabolcs Éva

Kutatások a pedagógia mint tudomány 1950-es évekbeli helyzetéről

A pedagógiatörténeti kutatások jobbára láthatatlanok a széles történészszakma számára, ezért is örömteli, hogy ezen az akadémiai fórumon lehetőség nyílik néhányat bemutatni ezek közül.

Pritz Pál professzor írásához kapcsolódva a pedagógia mint tudomány 1950-es évekbeli művelésével kapcsolatos néhány kutatásról szeretnék beszámolni. Levéltári és sajtóforrások alapján történő kutatások mellett új elméleti megközelítések, módszertani kísérletek is megjelennek a korszak pedagógiáját elemző publikációkban.

E kutatások egy emlékezetpolitikai térben történnek, hiszen a korabeli szereplők többsége kutatógenerációk tanára, kollégája volt, és ez a személyes kapcsolat komoly módszertani kihívások elé állította a kutatókat, amennyiben történeti elemzés tárgyává akarták tenni az 1950-es évek pedagógiatudományi történéseit. Jelzi ezt az oral history térnyerése, az, hogy számos hosszabb interjú készült a korszakban fontos szerepet betöltött neveléstudósokkal, szakemberekkel, de ezek történeti szempontú feldolgozása még várat magára.

Három, egymáshoz szorosan kapcsolódó tematika köré csoportosíthatók a kutatások.

Az egyik fő kérdése a *folyamatosság és megszakítottság* problematikája: ez a kérdés végig jelen van a konferencia tematikájában, és a pedagógiatörténeti kutatások sem nélkülözhetik. Volt-e lehetőségük a pedagógiában 1945 előtt jelen lévő nézeteknek és művelőiknek szerepet játszani az egyre nagyobb teret nyerő sztálinista, majd marxista

ideológia világában? Golnhofer Erzsébet könyve[1] részletes elemzéssel mutatja be, hogyan váltak nemkívánatossá a pedagógia plurális megközelítésű nézetrendszerei, hogyan lehetetlenültek el egzisztenciálisan e nézetek művelői. Kutatások, részleges életútelemzések foglalkoznak azzal is, hogy feltárják, az 1945 előtt szocializálódott vagy szakmai hírnevet szerzett szakemberek, tudósok hogyan simultak bele a formálódó új rendszerbe, igyekeztek alkalmazkodni hozzá akár fenntartásaik ellenére, vagy éppen nézeteik miatt háttérbe szorították őket, szakmai karrierjük megszakadt.[2] Ez utóbbira jó példa Prohászka Lajos pedagógiaprofesszor ügye, akit akadémiai tagságától megfosztottak, 1949 végén rendelkezési állományba helyeztek, majd nyugdíjaztak a budapesti bölcsészkaron. Az ELTE Levéltárában fellelhető iratokból jól látszik az a folyamat, ahogy egyetemi és minisztériumi egyeztetésekkel kapkodva igyekeztek utódot találni a helyére.

Az előzőekhez kapcsolódva további elemzési szempontként merült fel a kutatásokban a *pedagógia és az ideológia* viszonya. E viszony értelmezésében Golnhofer Erzsébet a pedagógia külső meghatározottságáról beszél: „A kibontakozó monolitikus politika eltüntette a szakmai autonómiát, [...] lebecsülte a polgári szaktudományosságot és éles cezúrát teremtett a magyar pedagógiában."[3] Vajon összeegyeztethető-e a tudományos nézőpont a felülről diktált kizárólagos ideológia szempontjaival? Hajlamosak vagyunk egyértelmű *nem*-mel válaszolni e kérdésre, de azt láthatjuk, hogy a szakmai szempontok nem teljesen

1 Golnhofer Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949.* Pécs, Iskolakultúra Könyvek, 2004.

2 Nóbik Attila – Pukánszky Béla: A tudományos nómenklatúra kialakulása a szegedi egyetemen Tettamanti Béla és Ágoston György példáján. In: *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében.* Szerk. Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna. Budapest, Gondolat, 2009. 73–97.; Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva: Lázár György és a magyar pedológia – mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia,* 113. évf. (2013) 3. sz. 133–151.; Sáska Géza: A neveléstudományi elit viszonya a politikai marxizmushoz az ötvenes években. In: *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében.* Szerk. Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna – Garai Imre. Budapest, Gondolat, 2015. 177–212.

3 Golnhofer Erzsébet: Rendszerváltások és egyéni élettörténetek. *Educatio,* 15. évf. (2006) 3. sz. 539–552.

szorultak háttérbe. Az 1950-es évek első felében a szovjet pedagógiához való igazodás dominanciája sem tudta teljesen elnyomni például azokat a szaktudományos, szakmódszertani szempontokat, amelyek a Szocialista Nevelés Könyvtára könyvsorozat számos kötetében megjelentek, érthető módon elsősorban a természettudományok oktatásával kapcsolatban. Tudományos produktumnak vagy politikai terméknek tekintsük-e a pedagógiai köteteket? A *vagy* helyett az *és* árnyaltabban írhatja le e viszonyt.[4] Sajátos szimbiózisát látjuk a pedagógiának és az ideológiának a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatervében többször megjelent, átírt, formálódó ötéves terveknek, amelyek az ideológiai elvárások mellett kifejtik azokat a szakmai szempontokat, amelyeknek meg kellett jelenniük az Intézet kutatásaiban, elsősorban a mindennapi iskolai munka módszertani segítésére. Pedagógia és ideológia együttállása két egymásba fonódó esemény, a Petőfi-kör pedagógusvitájában és az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia vitáiban is jól látszik. Ez utóbbin a szovjet pedagógia kérdései merültek fel; a jelenlévők nagy része a leegyszerűsítő tudományos szemlélet és a dogmatizmus ellen szólalt fel, nem lépve ki a demokratikus szocializmusban gondolkodó, vitatkozó neveléstudomány gondolatköréből. Fontos témája volt a konferenciának a múlt pedagógiájának megítélése, például annak hiányát hangoztatták, hogy a magyar pedagógiai hagyomány nem tartotta számon Fináczy Ernőt, Prohászka Lajost, Imre Sándort.[5] Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferenciáról 2006-ban külön számot jelentetett meg az *Educatio* című folyóirat,

4 Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva: A Szocialista Nevelés Könyvtára 1950–1957. Politikai termék vagy tudományos produktum? In: *Mestermunka. A neveléstudomány aktuális diskurzusai.* Szerk. Garai Imre – Kempf Katalin – Vincze Beatrix. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar – L'Harmattan, 2020. 160–173.

5 Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva: Szempontok egy elfelejtett diskurzus értelmezéséhez: a Petőfi Kör pedagógusvitája. In: *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére.* Szerk. Baska Gabriella – Hegedűs Judit. Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest, 2015. 359–370.; Szabolcs Éva: „Pedagógiánk... valóban népünk nevelőihez fog szólni." Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia. *Educatio,* 15. évf. (2006) 3. sz. 609–622.

közölve többek között Donáth Péter, Nagy Péter Tibor, Kéri Katalin, Sáska Géza egy-egy részterületre fókuszáló írásait.

A pedagógiatörténeti kutatások legújabb iránya a *politikai vallás* fogalmához kötötten vizsgálja a pártirányítású diktatórikus rendszerek természetrajzát. A politikai vallás koncepcióját Németh András a nemzetközi tudományelméleti irányzatok hatásait vizsgálva alkalmazta a neveléstudomány-történeti kutatásokban. Az 1950-es évekre vonatkozóan Somogyvári Lajos és Polyák Zsuzsa kutatásait kell ezzel kapcsolatban megemlíteni. A politikai vallás ismérvei közvetlenül kapcsolatba hozhatók az iskoláztatás, a pedagógia területével. Az 1950-es évek tudományosnak mondott pedagógiája nyelvhasználatának, a rítusok, ünnepek vizsgálatának elemei jelennek itt meg és vizsgálhatók különböző szövegelemzési módszerekkel a korszak szakfolyóirataiban. Kimutatható, hogyan épülnek be az új embertípus létrehozásának törekvései a pedagógia gyakorlatába és elméletébe; hogyan intézményesülnek az új rendszerhez köthető ünnepek az oktatási intézményekben, hogyan jelenik meg a különböző szintű pedagógiai szakkönyvekben, tankönyvekben a Jó és Rossz harcából kibontakozó szebb jövő, az ügy iránti elkötelezettség, és mit kell tennie a pedagógusnak és a diáknak ennek elérésére.[6]

E néhány kutatási irány felvillantása jelzi egyrészt, hogy komoly tudományos érdeklődés mutatkozik e korszak pedagógiája iránt, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy mind tematikájában, mind módszertani és forrásfeldolgozási módjaiban sok még a tennivaló a neveléstörténettel foglalkozó jelenlegi és jövőbeni kutatók számára.

6 Somogyvári Lajos – Polyák Zsuzsa – Németh András: Új elméleti keretek a szocialista neveléstudomány vizsgálatára: a politikai vallás. *Magyar Pedagógia* (megjelenés alatt)

Szabó Zoltán András

A *Magyar Pedagógia* című folyóirat mennyiségi és tartalmi változásai az 1961 utáni időszakban

Megközelítési lehetőségek

Bevezetés

Hozzászólásommal rendhagyó módon szeretnék kapcsolódni Pritz Pál bevezető prezentációjához, illetve Szabolcs Éva korreferátumához. Ez a sajátos vetület a szakmai – ezen belül a pedagógiai – folyóiratok kérdésköre, azaz a bevezető írásban is helyet kapó elemek írott neveléstudományi kommunikációban való reprezentációjának vizsgálata. Mindehhez a korszak egyik meghatározó szakterületi folyóiratát, a *Magyar Pedagógiá*t választottam példaként, amely egyben arra is lehetőséget ad, hogy felvillantásszerű betekintést adjak „A magyar neveléstudomány múltja és jelene – diszciplínafejlődés, tudományos kommunikáció (1970–2017)" címet viselő, e témakörhöz kapcsolódó NKFIH (OTKA) kutatásba.[1]

Az elemzés tárgyául választott *Magyar Pedagógia* nagy múltra tekint vissza, azonban fontos hangsúlyozni, hogy 1892-es megalapítása után – több évtizednyi működést követően – 1947-ben megszűnt.[2] Egy rövid életű kísérlet (1949–1950) után a folyóirat végül 1961-ben indult újra, és a mai napig a neveléstudomány diszciplínájának egyik meghatározó fórumát jelenti.

1 Témavezető: Németh András. Azonosító: 127937

2 A folyóirat elnevezése a jelzett időszakban a *Magyar Paedagogia* volt.

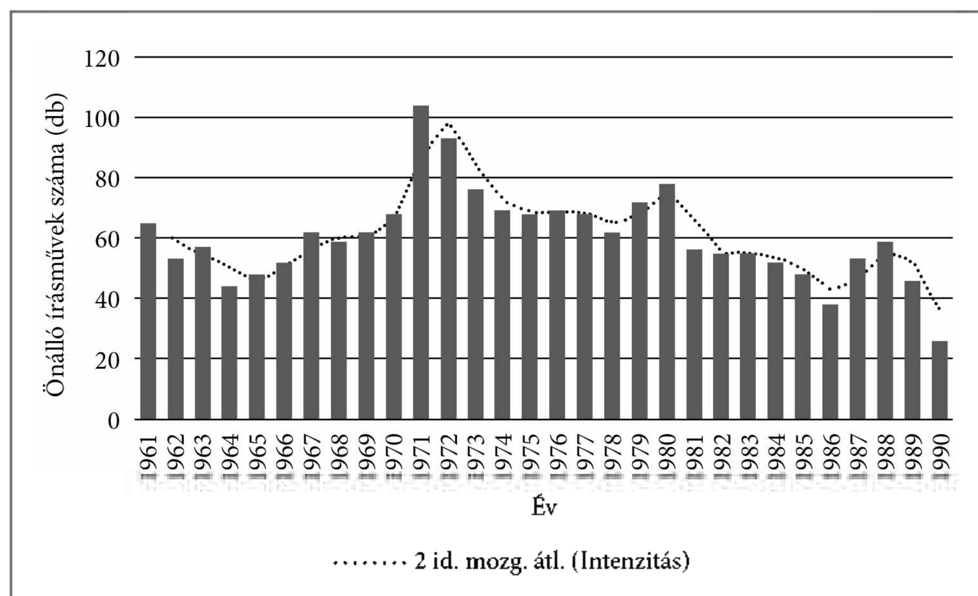
A folyóirat története, illetve mennyiségi és tartalmi változásai kapcsán három olyan szempontra szeretnék kitérni, ami a korábban elhangzott felszólalásokban is hangsúlyos – illetve a jelzett kutatás szempontjából releváns – elemként jelent meg. Az első a kontinuitás–diszkontinuitás problémaköre, melynek kapcsán prezentációmban elsősorban a mennyiségi aspektusok kerülnek előtérbe. Ebben a részben azt szeretném bemutatni, hogy hogyan változott a folyóirat publikálási hajlandósága, illetve ezzel összefüggésben mekkora teret biztosított a periodika a tudományos közlemények számára. A második kérdéskör e mennyiségi (madártávlati) perspektívából a minőség irányába mozdul, és azt kívánja áttekinteni, hogy a folyóiratban publikált közlemények témaválasztásainak, tematikai preferenciáinak feltárásához milyen vizsgálati lehetőségek kínálkoznak. A harmadik problémakör arra kíván kitérni, hogy a kiválasztott témákat milyen kutatásmódszertani megközelítéssel dolgozták fel a szerzők, azaz hogyan érhetőek tetten a bevezető referátumban is jelzett interdiszciplinaritás jegyei a tudományos kommunikációban.

Bár jelen hozzászólásban nem érintem, e három, egymás mellett megjelenő aspektuson túl horizontális szempontként jelenhet meg a köztörténeti változások hatása a tudományra, illetve ezen belül a neveléstudomány diszciplínájára. A fentebb bemutatott három kérdés megválaszolását célzó, a számítógéppel támogatott tartalomelemzés módszerét is segítségül hívó vizsgálat eredményeire jelen írás keretében csak utalásszerűen van lehetőségem kitérni.

Kontinuitás–diszkontinuitás: publikálási intenzitás

Az első szempontot tehát a kontinuitás–diszkontinuitás kérdésének a publikációk mennyisége alapján végzett elemzése jelenti. A *Magyar Pedagógiá*ban közzétett cikkek számát áttekintve láthatóvá válik, hogy az 1961-es újraindítást követően először csökkenésnek indul az írásművek mennyisége, azonban 1965-től kezdődően már növekedés tapasztalható, amely 1971-ben tetőzött. Ez az esztendő jelenti egyben a vizsgált időszak csúcspontját, amikor is 104 önálló (vagy önállóként

kezelt) írás lelhető fel az adott évfolyamban.[3] Az erőteljes csökkenés azonban már az 1970-es években megindul, ekkor, illetve az 1980-as évekre körülbelül az 1960-as évek intenzitása tér vissza.

A Magyar Pedagógiában publikált önálló írásművek száma (1961–1990). Forrás: saját szerkesztés az SZTE Miscellanea repozitórium adatai alapján [URL: http://misc.bibl.u-szeged.hu/ – utolsó letöltés: 2019. október 1.]

Bár – amint arra korábban utaltam – az 1947 és 1961 közötti időszak megszakítottságként értelmezhető, folytonosság mutatkozik abban a tekintetben, hogy az újraindulástól kezdve kimaradás nélkül, a rendszerváltásig átlagosan 61 írásmű/évfolyam intenzitással jelent meg a periodika.

[3] Az „önállóként kezelt írás" kifejezés használata szándékolt, hiszen nem egyértelmű annak eldöntése, hogy egy adott számban vagy évfolyamban mi képez önálló írásművet – mindez a különböző adatbázisokban, regiszterekben fellelhető mennyiségi eltérések egyik forrása.

Témaválasztás

A második szempontot az ebben a korszakban keletkező cikkek témaválasztása jelenti. Ennek feltárásához az egyik lehetőség a tartalomelemzés deduktív útja, azaz az írásművek (vagy azok részeinek) elméletből származtatott kategóriákba való rendezése. Ezt a logikai irányt követte Németh András és Biró Zsuzsanna Hanna 2016-os tanulmánya, amely – éppen ennek a folyóiratnak, illetve egy másik kiemelt periodikának, a *Pedagógiai Szemlé*nek a példáján – kimutatta, hogy a tanulmányok egyes részdiszciplínákhoz (jelen esetben az oktatáselmélethez, a neveléselmélethez, a szervezettanhoz és az általános pedagógiához) sorolhatósága eltérő arányokat mutat a szocializmus időszakának különböző alperiódusaiban.[4]

Egy másik deduktív lehetőséget jelent, ha a szintén elmélet adta kategóriákhoz bizonyos kifejezéseket társítunk, és ezek automatizált detekciójával próbáljuk az adott dimenziók jelenlétét azonosítani. Az ebbe a típusba tartozó szöveganalitikai vizsgálatunk részeredményeit a 2019. évi Országos Neveléstudományi Konferencián tettük közzé.[5]

A másik logikai irányt az induktív (az adatok irányából építkező) megközelítés jelenti, amelyre már a rendszerváltást követő években, 1992-ben is találunk példát a neveléstörténeti szakirodalomban. Mészáros István a *Magyar Pedagógia* születésének 100 éves évfordulója kapcsán elemezte annak történetét, beleértve az 1961 és az 1992

4 Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna: A magyar neveléstudomány diszciplína jellemzőinek és kognitív tartalmainak változásai a 20. század második felében. In: *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában.* Szerk. Németh András – Garai Imre – Szabó Zoltán András. Budapest, Gondolat, 2016. 7–118.

5 Galántai László – Szabó Zoltán András: A Magyar Pedagógia szöveganalitikai vizsgálata (1968–2018). In: *Neveléstudomány – Horizontok és dialógusok. Absztraktkötet: XIX. Országos Neveléstudományi Konferencia.* Szerk. Varga Aranka – Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Pécs, 2019. 53–53.

közötti írások főbb tematikai csomópontjainak meghatározását is.[6] Ehhez a tartalomelemzési irányhoz kapcsolódóan szintén zajlanak kutatásaink, amelyekből csak a rendhagyó témák megjelenésére szeretnék röviden kitérni. A korpusz vizsgálata során ugyanis láthatóvá vált, hogy bizonyos szenzitív témák a szakmai diskurzus szintjén nem feltétlenül tabusodtak, azaz jelenlétük a szocializmus időszakában is kimutatható a folyóiratban. Ilyen példaként jelenik meg az egyes felekezetek és képviselőik említése, vagy a keresztény vallás témaköréhez szintén erősen kötődő, többszázas nagyságrendű – néhol pozitív attitűdű – hivatkozást magáénak tudó Comenius is. De hasonló módon – és nem csupán az ideológiai vagy szakmai ellentétek szemléltetése céljából – jelenik meg a lapban Herbart pedagógiája vagy az egyetemi autonómia kérdésköre is.

Módszertani sokszínűség – az önreflexivitás perspektívájából

A harmadik szempont – azaz a módszertani sokszínűség – elemzése során azt vizsgáltuk meg, hogy maguk a szerzők hogyan reflektálnak az adott korszakban művelt kutatások (vagy akár saját kutatásaik) tudományközi jellegére. A jelenségkörhöz kapcsolódó kifejezésegyüttes azonosítása alapján megállapítható, hogy a tudományköziség igénye a diskurzus meghatározó részét képezi a szocializmus időszakában.

Az inter- és multidiszciplinaritás, a tudományterületeken átívelő jelleg markerei sajátos mintázatot rajzolnak fel a korpuszban. Kutatási részeredményeink alapján az 1960-as években intenzív növekedés tapasztalható ebben a tekintetben, amely ezt követően a késő hetvenes, illetve a nyolcvanas években stabilizálódik. Érdemes hozzátenni, hogy nem csupán a szerzők reflexióiban érhető tetten az interdiszciplinaritás, hiszen az új megközelítésmódok – mint például a szociometria módszere – már a korszak kezdetétől erőteljesen teret nyernek a vizsgált neveléstudományi diskurzusban.

---

6 Mészáros István: Magyar Paedagogia – Magyar Pedagógia 1892–1992. *Magyar Pedagógia*, 92. évf. (1992) 1. sz. 5–24.

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a mennyiségi tendenciák okaira nehéz egyértelmű választ adni. A történeti fordulatok mellett szerkesztőségi döntések, egyéb publikációs lehetőségek megjelenése egyaránt szerepet játszhatott. Emellett fontos kiemelni, hogy a *Magyar Pedagógiá*t – a korszak lehetőségeihez, illetve az ideológiai kötöttségekhez képest – több tekintetben magas fokú önreflexió jellemezte. Bár a folyóirat maga adott számot arról, hogy tematika, illetve módszertani megközelítés szempontjából milyen elképzelései vannak, ezek nem mindig irányváltásokként értelmezhetők, sokkal inkább egyfajta kumulatív jelleg érvényesült – azaz az új témák megjelenése nem feltétlenül váltotta le a korábbiakat.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

Takács Róbert

A tudomány- és oktatáspolitika tendenciái 1945 és 1990 között

Pritz Pál tanulmányához három ponton szeretnék kapcsolódni az alábbi írásban. Egyrészt szeretném továbbgondolni a magyar tudomány desztalinizációjának és a tudományos élet nemzetközi kapcsolatainak problematikáját. Másrészt – bár a korreferátumokban esett szó az oktatáspolitikáról – az oktatási reformok három különböző évtizedben történő nekirugaszkodásából levonható általánosabb tanulságokra érdemes kitérni. Végül – némiképp a társadalomtörténeti szekcióhoz is kapcsolódva – az oktatás és esélyegyenlőség kérdéseit tárgyalom. Mindenekelőtt azonban szögezzük le, van jelentősége annak, hogy a tematikában az oktatás és tudomány kérdései – amelyek az összefoglaló munkáknak sokszor utolsó fejezetébe szorulnak, néhány oldalon, terjedelmi kényszerek nyomása alatt neveket és intézményeket zsúfolnak össze – önálló szekcióban szerepeltek. Talán abban is segít, hogy az oktatás, a tudomány kitörjön abból a „kötőjeles történelem" skatulyából, amelynek átka alatt sokszor saját szakfolyóiratainak határai között ragad.[1]

1 Önkritikusan – mint a 20. századi magyar történelemmel széleskörűen foglalkozó tudományos folyóirat – a *Múltunk* háza táján körülnézve azt találjuk, hogy az utóbbi tíz évfolyamban – 2011-től – mindössze 15 tanulmány foglalkozott a szekció tárgykörébe tartozó kérdésekkel. Ezen belül is a tudományos, mindenekelőtt bölcsészettudományokat vizsgáló témák vannak túlsúlyban – a két természettudományos tárgyú írás pedig ideológiai jelentőségénél fogva (fajbiológia, illetve liszenkóizmus) érdekes a kutató számára. A négy oktatástörténeti írás a numerus clausus által kikényszerített külföldi tanulmányokkal, a pártelit gyermekeinek óvodai ellátásával, az 1950-es évekbeli egyetemi fegyelmi ügyekkel és a munkára nevelés megvalósításával foglalkozott.

Elsőként az 1953 után a szovjet ösztönzésre elinduló – a szovjet inspiráció még a Hruscsov-kor sajátossága marad –, de a szovjet blokk egyes országaiban eltérő mértékben kibontakozó – ez viszont már a hruscsovi időszak másik megkülönböztető jegye – folyamatok jelentőségét szeretném hangsúlyozni. Az ekkor induló nemzetközi enyhülés[2] a Varsói Szerződés tagállamai külpolitikai stratégiájának átalakításával járt: annak részévé vált a Kelet–Nyugat érintkezések, és óhatatlanul az ezzel járó verseny felvállalása. A korábban domináns katonai versengéssel szemben az ideológiai és gazdasági szembenállás jelentősége nőtt meg. Mindez tehát alapvetően meghatározta a nyilvánosság szféráját, és a tudományos és kulturális terület desztalinizációját[3] ösztönözte.

A tudományos világban mind a sztalinizáció – és logikusan –, mind a desztalinizáció legnagyobb hatással az ideológiailag terhelt tudományágak működésére volt. Avagy míg a „szocialista statisztika" – akár a szó Esterházy Péter-féle értelmezésében[4] – nemcsak könnyen elgondolható, hanem lényegében működött is,[5] külön „szocialista statika" nem létezett, még ha voltak is ideológiailag kényesebb természettudományos területek, mint például a genetika.[6] Vagyis az elzárkózás és kiátkozás időszaka után a társadalomtudományok területén is a – nyíltabb – vita és párbeszéd ideje következett. Vegyük a történettudományok példáját. Az 1955-ös X. kongresszuson Rómában még szen-

---

2 Lásd erről a külpolitikai blokk bevezető tanulmányát, illetve: Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991.* Budapest, Osiris, 2019.

3 A desztalinizáció fogalmáról lásd *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era.* Eds. Jones, Polly. London – New York, Routledge, 2006

4 Esterházy Péter: A szavak csodálatos életéből. http://keszei.chem.elte.hu/fizkem2/EP_ASzavakCsodalatosEletebol.pdf – utolsó letöltés: 2021. október 21.

5 A Helsinki Záróokmány aláírását követő diplomáciai vitákban például a második, illetve a harmadik kosár vonatkozásában gyakran előkerültek a szocialista országok gazdasági adatszolgáltatásának hiányosságai, Magyarország és Lengyelország rendre a jó példák között szerepelt. Lásd például: A Külügyminisztérium feljegyzése az USA elnökének 13. féléves jelentése a helsinki záróokmány végrehajtásáról. (1982. december 22.) MNL OL XIX-J-1-j-1982-143 d.

6 Müller Miklós: A liszenkóizmus utolsó évei és feltámasztása napjainkban. *Múltunk,* 62. évf. (2017) 3. sz. 52–70.

zációszámba ment a magyar – és más szocialista országokból érkező – tudósok részvétele. A négyfős delegáció élén Andics Erzsébet, az MDP Központi Vezetőségének kulturális osztályvezetője állt. Az 1960. évi stockholmi történészkongresszusra már 16-an utaztak Molnár Erik vezetésével, aki 1956 után nem viselt párt- vagy állami tisztséget, igaz, az Országgyűlésnek tagja volt. 1965-ben viszont már közel ötven magyar történész látogatott el a közeli Bécsbe, ahol 24 ország mintegy 4200 történésze gyűlt össze.[7] 1970-ben pedig első ízben tartották a történész világkongresszust egy szocialista országban, a Szovjetunióban.

A nyitás, a nyugati irodalom megismerése természetesen nem jelentette az ideológiai korlátok eltűnését, a cenzúra és öncenzúra a későbbi évtizedek – tudományos – nyilvánosságának szerves része maradt. Bár ebben jelentős mérföldkő volt 1969-ben az MSZMP tudománypolitikai irányelveinek elfogadása, amely külön értelmezte a kutatás és a publikálás szabadságát.

A kongresszusok példája arra is figyelmeztet, óvakodjunk az egytényezős magyarázatoktól, és ne feledkezzünk meg a párhuzamosan zajló folyamatokról – mint például a globalizáció kibontakozása az 1960-as évektől fogva. Ez ugyanis önmagában – a nyugati világban is – a nemzetközi érintkezések megsokszorozódását hozta: újabb és újabb nemzetközi fesztiválok, konferenciák, kongresszusok teremtek. A természettudományok fejlődése pedig elérte azt a szintet, amikor nemhogy nemzeti keretek között nem működhettek már hatékonyan, de már a szocialista keretek is szűknek bizonyultak. Ez a tényező is szerepet játszott abban, hogy a létrejövő új és sűrűbbé váló korábbi nemzetközi hálózatokhoz a kelet-európai kutatásoknak is kapcsolódniuk kellett, ha a „szocialista galaxis" versenyképes akart maradni.[8] Így viszont az intenzívebbé váló tudományos, oktatási és kulturális szervezetrendszerben a szocialista blokk országai is tevékeny szerepet vállaltak, önálló fellépésüket – így nemzetközi „emancipációjukat"[9] –

---

7 Magyar tudósok is részt vesznek a római nemzetközi történészkongresszuson. *Szabad Nép*, 1955. augusztus 26.; Ránki György: Nemzetközi történészkongresszus Bécsben. *Népszabadság*, 1965. augusztus 19.

8 Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990).* Budapest, Osiris, 2014. 182–203.

9 Az emancipáció fogalmáról lásd Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció*, i. m. 16–17.

a Szovjetunió is igényelte és támogatta. Utóbbi nemzetközi súlyának köszönhetően pedig a nemzetközi szervezetekben, testületekben – amelyekben a hidegháborús szembenállás leképződött – Kelet-Európa előnyt élvezett, ezek az államok tényleges súlyuknál nagyobb szerephez jutottak ezek működésében, beleértve vezetésüket.

Ugyanakkor arról se feledkezzünk meg, hogy az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején a kelet-európai kutatóknak volt hova, volt kihez kapcsolódniuk. Ez a több szekció által is érintett megszakítottság és kontinuitás kérdéséhez is elvezet minket. A térségben a legélesebb elzárkózás alig fél évtizedig tartott, így a korábban létező ismeretségek, kötelékek újjáéledhettek, segíthették továbbiak kialakítását. Ebben – akárcsak a művészeti kapcsolatoknál – az emigrációban élőknek kezdetben fontos szerep jutott. Ám az 1940-es évek második fele is a kapcsolatok újrafelvételének az időszaka volt a második világháború után, ami arra figyelmeztet, hogy a megszakítottság és folyamatosság kérdését szélesebb időhorizonton szemléljük, ez nem kizárólag a „szovjet típusú rendszerek" problémája.

A kelet–nyugati tudományos kapcsolatok sajátos területe volt a nemzetközi ösztöndíjak kérdése. Ezekben a szintén hidegháborús keretrendszerben újraéledő utazásokban – melyek a történészi érdeklődést is felkeltették[10] – a szovjet blokk államai is érdekeltek voltak, de a kutatói igény, a tudomány logikája is hajtotta őket. Keletről nézve a hangsúly a modernizációt szolgáló, K+F szektort segítő tudástranszferen volt, míg Nyugatról ezek finanszírozását az ideológiailag érzékeny területeken való kapcsolatépítés, befolyásolás – a kor nyelvezetével: fellazítás – igazolta. Jól mutatják ezt az 1960-as évek első felétől működő amerikai Ford-ösztöndíjak természettudományi (ezen belül alkalmazott vs. alapkutatások) és társadalomtudományi helyei körüli alkudozások. Tegyük hozzá, az 1960-as években már a technológiatranszferek jóval közvetlenebb módszere is létezett a kutatóutak vagy a COCOM-listát megkerülő „cseles" egyéni importon, illetve az ipari kémkedés világán túl: a licenszvásárlás. A kutatók meghívásában, például kiemelkedő

10 Somlai Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években: Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In: *Kádárizmus: mélyfúrások.* (Évkönyv XVI.) Szerk. Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet, 2019. 273–314.

matematikusok, orvosprofesszorok vendégprofesszori szemesztereiben – az agyelszívást jelentősen akadályozó utazási, munkavállalási korlátok közepette is felderengenek a hagyományos centrum–periféria viszonyok is. Az 1970-es évek világgazdasági viszonyai között – mikor a kutatói érintkezések a blokk egészében érezhetően nőttek[11] – az ösztöndíjas cserére szánt nyugati források csökkenni kezdtek, már olyan komoly ideológiai veszélyt jelentő forrásbevonás is zöld utat kapott, mint a Soros Alapítvány magyarországi működése. Az együttműködésben a Magyar Tudományos Akadémiára hárult a kapuőr szerepe. Ám ez a kapcsolatfelvétel a blokk több országában megtörtént.

Még egy megjegyzés a tudományos kutatóhálózattal kapcsolatban. A nemzetközi kapcsolatok kialakításánál némi fejtörést okozott – főleg a nyugati félnél –, hogy milyen intézményt tegyenek meg az MTA partnerévé. A szovjetizált akadémiák ugyanis nem csupán – sokszor külön természettudományos és társadalomtudományos – tudós társaságok voltak, hanem kiterjedt kutatóhálózat kapcsolódott hozzájuk. Másrészt nem csupán egyetemi és akadémiai tudományos műhelyek léteztek. A pártnak, pontosabban az MSZMP Központi Bizottságának is volt két tudományos intézete (és egy főiskolája), ahol az 1956 utáni évtizedekben a pártszerűség–szakszerűség tengelyen szintén jelentős elmozdulás történt.[12] Ám például a Központi Statisztikai Hivatal – illetve annak könyvtára – is jelentős szerepet játszott a nyugati szociológiai irodalom megismertetésében.[13]

11 Mikkonen, Simo: In the shadow of technology: The anatomy of East–West scholarly exchanges in the late Soviet period. *History of the Human Sciences*, vol. 29 (2016) no. 4–5. 165–166.

12 Pál Zoltán: Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989). Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2018. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfjs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/43459/disz-sz_pal_%20zoltan_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y – utolsó letöltés: 2021. október 10.; Kádár B. Zsuzsanna: *Állam – párt – történetírás. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet – az MSZMP Párttörténeti Intézete (1948–1989).* Budapest, Gondolat, 2021

13 Takács, Erzsébet: "In the Mantle of Professionalization": The Openness and Confinement of Family Sociology in Hungary during the 1970s and 1980s. *Múltunk,* (Special Issue) 2019. 155–191.

Másodszor az oktatásról, illetve annak reformjairól. Pritz Pál foglalkozott az iskolák államosításával is: húzzuk alá, ez alapvetően nem kommunista–antikommunista törésvonal, vagy szovjetizáció: ahogy a leghíresebb példa, a francia szekularizáció mutatja, a konfliktus a hagyományos bal–jobb törésvonal mentén leírható. A nyolcosztályos egységes általános iskola megteremtését – amelynek elképzelése már a második világháború idején felmerült – viszont összpárti konszenzus övezte. A társadalmi esélyek kiegyenlítésének és a társadalom tudásszintje növelésének jegyében már 1945-ben bevezették. Az eltökéltséget jelezte: úgy is, hogy adott pillanatban ennek nem voltak meg a tárgyi, anyagi és személyi feltételei.

A közoktatás legalsó lépcsőfoka, az óvoda a Kádár-korszakban vált szinte általánossá. Az 1950-es években elsődleges funkciója az erőltetett iparosítással összefüggésben a nők munkába állásának segítése volt, ám az érintett korcsoportba tartozóknak 25%-a sem kerülhetett óvodába, a munkásnők gyermekei előnyben részesültek. Az 1970-es években már 70%, az 1980-as években 90% fölé emelkedett az óvodába járók aránya, ám a kimaradók már a hetvenes években is legnagyobb arányban a leghátrányosabb helyzetű, legalacsonyabb jövedelmű csoportba tartoztak: gyermekeiknek mindössze 30%-a kapott óvodai *képzést* 1978-ban.[14] Ez utóbbi kifejezés a korszak pedagógiai fejlődésére is utal, a fenti változás pedig a társadalmi folyamatokat, egyenlőtlenségi viszonyokat is jól jellemzi.

Az 1956 utáni három oktatáspolitikai nekigyürkőzés is jól szemlélteti a bő három évtized egyik fő tendenciáját: a szakmaiság térnyerését és az ideológiai meghatározottság fokozatos visszaszorulását. 1961-ben, szovjet ösztönzésre fogadták el az oktatási törvényt, amely egyértelműen ideológiavezérelt reformként indult.[15] A szocialista ember megteremtését, a munkára nevelést (lásd a gimnáziumok 5+1 tanulási rendjét) tűzte ki célul, és a hruscsovi hektikussághoz méltó extenzív célokat – így a

14 Aczél Zsófia: ...ez közös gond volt, minden dolgozó anya közös gondja... Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. *Iskolakultúra*, 22. évf. (2012) 5. sz. 37–55.

15 Kardos József: Oktatási törvény 1961-ben. In: *Történelem – tanítás – módszertan. Tanulmányok a 75 éves Szabolcs Ottó tiszteletére*. Szerk. Nagy Péter Tibor – Vargyai Gyula. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002. 137–147.

középfokú oktatás általánossá tételét – vizionált. Ám ezt – és a későbbi szovjet ihletésű kampányokat, érintsék azok a mezőgazdaság szervezeti struktúráját vagy a fejlett szocializmus ideológiai konstrukciójának gyakorlatba ültetését – már nem nevezném szovjetizációnak. Ráadásul e szovjet elképzelések már korántsem teljes mértékben és egységesen valósultak meg, ha megvalósultak egyáltalán. Tegyük hozzá még azt is az átideologizáltság kapcsán, hogy éppen e politikailag motivált törvény vitáján jelentette ki Kádár János az országgyűlésben, hogy abban a vitában, hogy a gyerekek nyusziról vagy mókusról nevezhessék el az őrseiket, a párt a „gyerekek mellett" állt.[16]

Az oktatási törvényt gyakorlati kudarcai,[17] a teljesíthetetlen célhorizont hamar zárójelbe is tették, ha kudarcát nyíltan nem is lehetett beismerni. Az űrt az 1972-es oktatáspolitikai határozat volt hivatott betölteni, amelynek formálódásánál különböző jellegű szakmai elképzelések oldódtak fel és oltódtak ki a reformellenessé váló politikai közegben.[18] Ám az ennek nyomán kidolgozott új tantervek megnyitották az utat új tankönyvek előtt – enélkül nem születhetett volna meg a legtöbb vitát kiváltó Szegedy-Maszák Mihály-féle gimnáziumi irodalomkönyv –, míg a kötelező törzsanyag és választható-kiegészítő anyag elkülönítése az iskolák és tanárok mozgásterét bővítette. Az 1980-as évek pedagógiai vitáit már a reformdiskurzus határozta meg, amelyben olyan erős intézményi szereplők hallathatták a hangjukat – immár erős ideológiai korlátok nélkül –, mint az Országos Pedagógiai Intézet (Szabolcsi Miklós), valamint az Oktatáskutató Intézet (Gazsó Ferenc). Az ő törekvéseik már a decentralizáció, az iskolai önállóság elve felé léptek el. Tegyük hozzá, az oktatási reform még nem reformpedagógia, de utóbbi kísérletezéseire az 1970-es és 1980-as

16 Kádár János beszéde az Országgyűlés 1961. október 12-i ülésén. In: *Az 1958. évi november hó 26-ára összehívott Országgyűlési Naplója (1958–1962.)* Budapest, 1973. 1490.

17 Somogyvári Lajos: Munkára nevelés a középiskolában (1958–1961). Az 5+1-es képzés beindítása a Tabi Állami Általános Gimnáziumban. *Múltunk,* 60. évf. (2015) 2. sz. 199–221.

18 Halász Gábor: Az oktatáspolitika alakításának állami-politikai mechanizmusai a hetvenes és a nyolcvanas évek elején. http://halaszg.elte.hu/download/Oktataspolitika_60-70-es_evek.htm – utolsó letöltés: 2021. október 22.

években már mód nyílt, vagyis az oktatás átalakulása – akárcsak a gazdaságé – a rendszerváltás előtti években gyökerezett.

Végül az egyenlőtlenségek és diszkrimináció kérdéséről. A vizsgált korszak kezdetén került sor két diszkriminatív korlátozás felszámolására. Egyrészt a zsidótörvények hatályon kívül helyezése a felsőoktatásra vonatkozó akadályokat is eltörölte, másrészt 1946-ban nyitották meg teljeskörűen az egyetemeket és főiskolákat a nők előtt. A nők aránya az ezt követő évtizedekben jelentősen nőtt, ami inkább tekinthető globális trendnek, mint „szocialista vívmánynak". Ám ahol többségbe kerültek – például a pedagógiai szakokon –, az egyben az adott pálya társadalmi presztízsének csökkenését is tükrözte. A képzési területek közötti eltolódások, valamint a nők hallgatók és oktatók közötti arányának különbségei a hagyományos nemi hierarchia továbbélését és az üvegplafon működését igazolják.

A felsőoktatás demokratizálását a háború után koalícióra lépő pártok mindegyike vallotta, legfőbb eszköze a népi kollégiumi mozgalom volt. Ennek radikalizmusa a Rákosi-korban már túl kevésnek, autonómiája túl soknak bizonyult, ez vezetett a NÉKOSZ 1949-es felszámolásához. Szintén tipikus, hogy a mozgalom bizonyos kultusza a Kádár-korban újjáéledhetett (maga a mozgalom nem). A helyette bevezetett származás szerinti kategorizálás, amely a szülők 1938-as társadalmi-foglalkozási helyzetét vette alapul, egyszerre alkalmazott egy adminisztratív előírásokkal fenntartott voluntarista pozitív diszkriminációt, amely a munkás- és parasztszármazásúként azonosított hallgatók arányát 60–66% körül határozta meg, és egy merev negatív diszkriminációt. Utóbbi szélesen, erősen kirekesztő módon határozta meg az osztályidegen (X-es) kategóriát. Mindezt a népet a műveltség sáncaiba beemelni szándékozó „kulturális forradalom" másik arcaként. Az 1950-es évek racionális korrekcióját követően az 1962/1963-as tanévben – a mezőgazdaság kollektivizálása után – értek meg a politikai feltételek a negatív diszkrimináció eltörlésére,[19] persze ettől még egyéni esetekben bőven volt rá példa. A pozitív megkülönböztetést

[19] Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963.* Budapest, Napvilág, 2008.

– mind társadalmi helyzet alapján, mind politikai érdemekért – megőrizték, de az FD-sek (fizikai dolgozók) csoportját jóval szélesebben határozták meg a korábbi M-P kategóriáknál. Az addigitól jelentősen elmaradó 40%-os célt pedig csak a határozat titkos részeként foglalták bele. Amikor az 1970-es évek elején ez az arány 38% alá esett vissza, még megszólaltak a vészhangok, és a korábbi társadalmi alapú támogatás (lásd Studium Generale, szakszervezetek) intézményes és szervezettebb formát öltöttek. Egy évtizeddel később, amikor a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya újra 40% alá esett, már nem váltott ki hasonlóan viharos reakciókat.

Emeljünk ki még két állítást. Egyrészt 1945 és 1990 között a felsőoktatás – bár nőttek a keretszámok – nem vált tömegessé. 1960/1961-ben 29 000, 1988/1989-ben 72 000 nappali tagozatos hallgató volt. A legjelentősebb expanzió az 1960-as évek első felében játszódott le, 1973 és 1987 között lényegében stagnált.[20] Másrészt a származási kategorizálás – szövetségi politika[21] keretébe illeszkedő – eltörlése is hozzájárult ahhoz, hogy a korábban státusvesztést elszenvedő családok, részben a kulturális tőkéjüket hasznosítva, visszaszerezzék korábbi pozícióikat.

20 Lásd a KSH adatait: 1960/61: 29 000; 1965/66: 52 000; 1970/71: 54 000; 1975/76: 64 000; 1980/81: 64 000; 1985/86: 64 000. Az esti és levelező hallgatók ezt a létszámot nagyjából másfélszeresére növelték. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001a.html – utolsó letöltés: 2021. október 21.

21 Lásd Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika", 1956–1963.* Budapest, Jaffa, 2013

KÁDÁR: JÁNOS, -RENDSZER, -KORSZAK, -IZMUS?

FÖLDES GYÖRGY

Kádár János – kora, rendszere, ideológiája

Bevezető megjegyzések

Két végletet igyekszem elkerülni. Az első, hogy nagyobb igényű historiográfiai áttekintést adjak a témáról, egyrészt, mert nagyjából tisztában vagyunk a szakma művelőinek alapállásával, másrészt, mert így kevés hely és idő maradna a saját álláspontom ismertetésére. Ennek kapcsán szeretném, ha mondandóm nem puszta ismétlése, rövid összefoglalása lenne annak, amit eddig a témáról leírtam. Ez lenne a másik, nem kívánatos véglet.

Tanulmányom értelmezését, a lehetséges és óhajtott vitát elősegítendő célszerűnek látom, ha röviden jelzem a jelenkortörténet-írás mivoltával és feladataival kapcsolatos felfogásomnak azon sarokpontjait, amelyek a címben jelzett témával kapcsolatban általában felmerülnek.

- Véleményem szerint nem a történettudomány hivatott a rendszerviták eldöntésére.
- Szerintem a történettudomány nem kritikai tudomány, nem ideológiai, normatív alapon alkotja meg ítéleteit. Ez nem jelenti azt, hogy a történészt nem befolyásolja világnézete, valamely ideológia rá gyakorolt hatása, hogy ne lehetne politikailag elkötelezett. A tudományos munkában ennek tudatában kell eljárnia, alkalmaznia az önkontrollt, illetve a tudomány teljes eszköztárát, szakmai protokolljait. A történettudománynak ugyanakkor kötelessége, hogy értékelje egy rendszer, egy kor, egy ország, egy társadalom, egy nemzet, egy politikus, egy kollektív alany vagy egy személy teljesítményét. Az értékelés két összekapcsolódó dimenzióban kell, hogy megtörténjen. A történészi elemzés egyfelől a cselekvő maga elé tűzött cél-

jaira, ideológiájára összpontosul, tehát arra, hogy mennyiben sikerült saját céljait elérnie, saját elvei szerint cselekednie. Másfelől és leginkább a történész annak fényében minősít, hogy a cselekvő alany, lett légyen az társadalom, a rendszer, a nemzet, a politikus, az „egyszerű ember" mennyiben tudott válaszolni a kor és a helyzet(ek) kihívásaira. A feladat végrehajtása azért sem könnyű, mert sokszor a kihívások meghatározása sem magától értetődő.

- Ebből is következőleg a magam részéről – mint elkötelezett baloldali értelmiségi – tagadom, hogy lenne bal- vagy jobboldali történettudomány, bármennyire bevett is ez az ellentétpár a mai szóhasználatban.
- A mai magyar jelenkortörténet-írásban nagyjából a következő tendenciák rajzolódnak ki: tovább él a pozitivista politikatörténet-írás, mellette felerősödött a diszkurzív megközelítés, amely a történeti szövegek dekonstrukciója révén igyekszik a kor mélyebb megértésére. Igen erős a mikrotörténeti-antropológiai irányultságú társadalomtörténet.
- Melyek azok a főbb elméleti eszközök, paradigmák, amelyeket a mai magyar jelenkortörténet-írás használ? Csak említésszerűen, ezek: a totalitárius, a modernizációs, az emlékezet–megéléásközpontú, a mozgástér és kényszerpálya ellentétpárjára építő, a mainstream, amely a szocializmus történetét a világfejlődés, illetőleg a rendszerváltás felől nézi. Viszonylag új, de nem annyira történészek, mint fiatal közgazdászok és szociológusok által használt megközelítés a világrendszer-elmélet. Új törekvés a regionális és országokon átívelő összehasonlító és kapcsolattörténeti kutatás. Végül, de nem utolsósorban megerősödött a nemzetközpontú, a nemzetet legfőbb történelmi kritériumnak tekintő irányzat. Ez a felsorolás nem teljes, de a téma, tudniillik, hogy az elmúlt három évtizedben mi és mennyiben változott a magyar jelenkortörténet-írásban, megérne egy misét. Mit hozott a növekvő távolság, a kollektív emlékezet csökkenő ereje, a levéltári anyagok ismerete? Az új rendszer(ek) emlékezetpolitikája mennyiben segítette a történettudományt a közelmúlt feltárásában?

– Saját felfogásomról itt csak annyit: az a jó politikatörténet, amely egyúttal társadalomtörténet is. Ezért is választottam történészi munkásságom egyik fő témájául Kádár Jánost. Nem a személyisége vonzott, hanem a személye, mert sorsában sok minden koncentrálódik a magyar társadalom huszadik századi történelméből.

Korszak – rendszer – modell

Azzal kapcsolatban nincs vita, hogy külön *korszak*-e az 1956 és 1989 közötti időszak, és azon sincs, hogy indokolt-e azt Kádár nevével fémjelezni. Nem ugyanez a helyzet a periodizációval. Ezzel kapcsolatban két ponton vannak eltérő elképzelések, mégpedig a terror–stabilizáció–konszolidáció, vagy a kemény diktatúra–puha diktatúra–autoriter hatalom hármasságainak időbeli elkülönítésével. A két hármasság nem szinonimája egymásnak, bár az utóbbi kettő alatt sokan értik ugyanazt. Eddigi kutatásaim valamennyit árnyalnak a képen, mert több olyan mozzanat is van, amely némileg módosítja az elsőről, tehát a terror és a megtorlás időszakáról alkotott ítéletet. Ezek a mozzanatok nem a változó politikai stílushoz kötődnek, hanem az állam(párt) és az állampolgár közötti, illetve a társadalmi aktorok közötti viszony kiegyensúlyozottabbá tételével kapcsolatosak. Közülük most kettőt emelnék ki: az államigazgatási eljárásról szóló, 1957-ben elfogadott törvényt, illetve az 1960-ban hatályba lépett Polgári Törvénykönyvet.

Jelentős véleménykülönbségek vannak a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének megítélésében, különös tekintettel az erőszak szerepére. Ezek a viták nem módosítanak jelentősen a korszak tagolásán. Én is úgy ítélem meg, hogy az erőszak, a megfélemlítés 1960-ig komoly szerepet kapott a párt és a kormányzat politikájában. Ez azonban nem mossa el a különbséget a Sztálin és Rákosi nevéhez kötődő kollektivizálás és a mezőgazdaság 1959–1961 közötti szocialista átszervezése között. Az ötvenes évek végén megindított nagyüzemi átszervezés lényegesen különbözött az 1949 utánitól a végrehajtás módjában, és más volt a funkciója, nem utolsósorban más lett az eredménye is. Ekkor

nem a forráskivonás, a gyorsított iparosítás segítése volt a cél, hanem a középparasztság integrálása, a mezőgazdasági termelés fejlesztése. Az átszervezés szétrombolta a parasztság életformáját, de egyúttal elősegítette nagy tömegeinek társadalmi emancipációját.

A korszak belső szakaszolását illetően egy eddig nem vitatott időpontra szeretném felhívni a figyelmet. Kutatásaim arról győztek meg, hogy 1986 volt az utolsó olyan év, amikor a párt úgy vállalhatta volna a valódi válságkezelést, hogy esélye lett volna arra, hogy ne erodálódjon visszafordíthatatlanul a tekintélye és a hatalma. Ezt a pillanatot azonban az ország vezetése elszalasztotta.

Más, bonyolultabb a helyzet a *rendszerproblematikával.* Ebben a témakörben már több a vita. Már a használt fogalmak is sokatmondóak: diktatúra, pártállam, kommunizmus, államkapitalizmus, szovjet típusú rendszer, államszocializmus, magyar modell. A sorrend skála, amely annak ellenére, hogy nem értékítéletet fejez ki, a legrosszabb minősítéstől halad a legjobb felé. Még nyilvánvalóbbá válna ez, ha a fogalmakhoz olyan, sokak által használt jelzőket társítanánk, mint „totális", „gulyás", „puha". Ezek a jelzős szerkezetek nem árnyalatokat, hanem ítéleteket jelölnek. Jelentőségükre világít rá, hogy ma komoly emlékezetpolitikai törekvés van arra, hogy a politikai és a gazdasági viszonyok, intézmények azonosságára, nemzetellenességére hivatkozva közös nevezőre kerüljön az 1956 előtti és utáni berendezkedés. Ezt a szándékot segítheti, ha minél több erőszakot, minél több hatalmi visszaélést stb. sikerül kiásni az 1960 és 1989 közötti időszak levéltári és állambiztonsági anyagaiból. Így elejét lehet venni annak a kérdésnek, hogy ha nem változott semmi, akkor miért változott mégis annyi minden? És ha mégis magyarázni kell, miért is enyhültek, változtak a viszonyok, akkor a „szubjektív" elemek kerülnek elő, ilyenkor viszont a pártot, az elitet és ezen belül Kádárt kell megjelölni a változások forrásának. Persze ebből a csapdából is van menekülés, ha a tagadhatatlan pozitív fejleményeket mint kényszerű engedményeket, vagy mint a társadalmi ellenállás eredményeit jelenítik meg a folytonosságot hangsúlyozó történészek.

Kétségtelen, hogy ezeknek a magyarázatoknak is van alapjuk, létjogosultságuk. Minden tényezőt mérlegelni kell.

Az igazi kérdés az, hogy azok a regisztrált különbségek, amelyek a magyar államszocializmust megkülönböztették a régió többi szocialista országától – beleértve a Szovjetuniót –, elegendőek-e ahhoz, hogy a Kádár-rendszerről mint *magyar modellről* beszélhessünk. Ehhez a kérdéshez két másik is illeszkedik. A különbségek, illetve a modell megléte magyarázza-e azt, hogy a magyar társadalom, Magyarország sorsa mind a korabeli hazai és nemzetközi közvélemény, mind a ma bevett történelmi értékelés szerint kedvezőbben alakult, mint a régió többi szocialista társadalmáé, országáé. Vagy nem a modell, hanem a politikai vonalvezetés, a stílus, a külső gazdasági segítség, illetőleg a felvett hitel az oka a változásoknak, sikereknek, pozitív értékelésnek?

Szólnak érvek az utóbbi mellett. Mégis most az elsővel kell foglalkoznom. Felsorolom azokat a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, intézményrendszert érintő változásokat, amelyek csak vagy leginkább Magyarországot jellemezték a szocialista országok katonai és gazdasági szövetségi rendszerén belül. Ilyenek: a párt és az állam működésének szétválasztása érdekében tett lépések; az állam és állampolgár, illetve a gazdasági és társadalmi aktorok közötti viszonyok depolitizálása, kiegyenlítése; a csoportérdek beiktatása az egyéni és a társadalmi érdek közé; a szövetkezeti és vállalati önállóság; a politikai rendőrség politikacsináló szerepének korlátozása, megszüntetése; a magán- és kistulajdon létének elfogadása; a második gazdaság legalizálása, integrálása; az autonómiák körének bővítése; a többes jelölés lehetővé tétele a választásokon. Lehetne még folytatni, de szerintem ennyi is elég annak bizonyításához, hogy volt és van jogosultsága *magyar modell*ről beszélni. Ebből nem automatikusan következik pozitív válasz a második kérdésre, és még kevésbé a harmadikra. Annyit azonban meg kell jegyeznem, hogy a politikai stratégia és stílus, maga Kádár, illetve az ország történelmi múltja, gazdasági, geopolitikai adottságai mint magyarázó tényezők állnak *a modell* mögött, annak hátterében.

Némileg kedvezőbb lenne a helyzet, ha az 1984-es gazdasági reform, illetve a politikai intézményrendszer 1988-ra nagy nehezen elhatározott reformja megtörténik, illetve kifutási időt kap. Így nem volt lehetőség a demokratikus és vegyes gazdaságú szocializmus működőképességének bizonyítására, hogy a versenyképességről ne is beszéljünk.

Kádárizmus

A kapott feladatra tekintettel tovább kell lépni a következő témához. Tekinthető-e a magyar modell úgy mint a kádárizmus létének terméke? Van-e értelme kádárizmusról beszélni?

Nincs abban az értelemben, hogy Kádár önálló, rendszerezett ideológiát dolgozott volna ki, vagy akárcsak néhány, vagy legalább egy vonatkozásban megújította volna a marxizmust–leninizmust. Ez nem jelenti azt, hogy a magyar párt gyakorlata, reformpolitikája nem tartalmazott olyan elemeket, amelyek értelmezhetők úgy, mint eltérések a tan egyes tételeitől, amelyek újításoknak tekinthetők. Lukács György 1967-ben azt mondta Aczél Györgynek, hogy két olyan vezetőjét ismeri a munkásmozgalomnak, akik nem léptek fel teoretikusként, de politikájuk elvi kérdések sorát vetette-veti fel, és akik képesek elvi irányítók is lenni: Togliattit és Kádárt. Maga Kádár sokszor kifejtette véleményét az ideológiáról, így 1961 végén az „aki nincs ellenünk, velünk van"-ról elhíresült népfrontülésen mondott beszédében. Ezt muszáj idézni: „Nem azért építünk szocialista társadalmat, mert van marxizmus–leninizmus, amely azt előírja, vagy mert van párt, s annak valahová vezetnie kell a népet… azért kell a jó elmélet, jó párt és a jó népfront, mert ez biztosítja az emberek jobb életét, a haza és a nemzet virágzását." Néhány hónappal később – paraszti hallgatóság előtt – Kádár még egyértelműbben fogalmazott: „A marxizmus nekünk nem rögeszménk, az tudomány. Mi úgy képzeljük, hogy nem a nép van azért, hogy mi próbálgassuk rajta a marxizmust, hanem fordítva: a marxista tudomány az, amelynek segítségével népünk jobb életet tud teremteni magának."

Ezeknek a szavaknak különös jelentőséget adott az, hogy közvetlenül azután hangzottak el, hogy az SZKP XXII. kongresszusa meghirdette a kommunizmus építésének húszéves programját. Kádár „lefelejtette" Magyarországot erről a vonatról, mint ahogy 1972-ben megakadályozta, hogy a magyar államot népköztársaságból szocialista köztársasággá nyilvánítsák. Egy ideig ellenállt a hetvenes évek konzervatív ideológiai fordulatának – a fejlett szocializmusnak is. Csak Leonyid Brezsnyev zsarolása nyomán állt rá, hogy az MSZMP meghir-